

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

Академично издателство „Талант“

*Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив*

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

Academic Publishing House „Talent“

*University of Agribusiness and Rural Development -
Bulgaria*

<http://science.uard.bg>

HISTORICAL AND MODERN METHODS FOR THE INTEGRATION OF ROMA IN EUROPE AND BULGARIA

Mira Doncheva

University of national and world economy, Sofia, Bulgaria

Abstract: This study presents a retrospective analysis of the origin and migration of Roma community, historical and contemporary methods for its integration in Europe and Bulgaria. The main conclusion is that when the change comes from coercion and no acceptance relationship, then the answer is resistance to any integration because of mistrust. Inactivity or simulation of an action distracts integration and makes it increasingly difficult. A continuity policy needs to be put in place in order to start the tension decrease, and further to take active steps towards a more peaceful coexistence. In the meantime, the Roma community, which is characterized by a great deal of flexibility in adaptation, needs to gain interest in integrating the labor market in order to gradually disrupt the exclusion model. There is a need to change the mindset of the majority. As a start, it is good to realize that the problems of an ethnic group are a problem for the whole society because it is impossible to isolate it. The truth is that if the necessary involvement of the majority of society is not available, no one can be integrated within it.

Keywords: roma, origin, migration, integration.

ИСТОРИЧЕСКИ И СЪВРЕМЕННИ МЕТОДИ ЗА ИНТЕГРИРАНЕ НА РОМИТЕ В ЕВРОПА И БЪЛГАРИЯ

Мира Дончева

Университет за национално и световно стопанство - София

Резюме: Настоящото проучване представя ретроспективен анализ на произхода и миграцията на ромската общност, историческите и съвременните методи за интегрирането ѝ в Европа и България. Основен извод е, че когато промяната идва от принуждение и няма отношение на приемане, тогава отговорът е съпротива на всяка интеграция заради недоверието. Бездействието или симулирането на някакво действие отдалечава интегрирането и го прави все по-трудно. Необходимо е да се осъществи политика на приемственост, за да започне утихване на напрежението, а по-нататък да се правят активни стъпки към едно по-спокойно съвместно съществуване. Междувременно ромската общност, която се характеризира с голяма гъвкавост в адаптацията, е нужно да придобие интерес към интегриране на пазара на труда, за да може постепенно да се разруши моделът на ексклузия. Нужно е да се промени моделът на мислене на мнозинството. Като начало, е добре да осъзнаем, че проблемите на един етнос са проблем на цялото общество, защото е невъзможно той да бъде изолиран. Истината е, че ако няма нужната съпричастност от страна на мажоритарното общество, никой не може да бъде интегриран към него.

Ключови думи: роми, произход, миграция, интеграция,

ПРОИЗХОД И МИГРАЦИЯ НА РОМСКАТА ОБЩНОСТ

През X или XI век след Христа група роми напускат Северна Индия. Както не може с точност да се каже кога, така не може да се конкретизира и в каква посока са тръгнали. Още се дискутира и дали е била една голяма група или е имало много миграционни вълни. В края на XVIII век учените лингвисти откриват, че ромският език идва от Северна Индия и е близък до простонародните наречия на санскрит. Чрез анализ на лексиката и на граматическите структури са възстановени различните маршрути по време на миграциите. По този начин се потвърждават някои сведения от архиви, които сами по себе си не са били достатъчно доказателство, защото в материалите има наименования, които се използват както за роми, така и за други занаятчии, например – ковачи.

Противоречиви са теориите за причината за изселването на ромите. Според д-р Йосиф Нунев през X век персийският шах Бахрам Гур е поискал от индийския владетел да му изпрати музиканти за проект, който е замислил. В резултат 12 000 индийци с такива заложи били изпратени и разселени в Персия. Възможно е част от ромите да са излезли по този начин, но на мен повече ми допада възгледа на френския архивист и историк Франсоа Джурда де Во де Фолетьер, според който голяма част от ромите са били принудени да напуснат Северна Индия. В това виждам повече логика, защото през вековете те са преживели масови преследвания и избивания, бягали са от държава в държава за живота си, и в повечето случаи не са били приети. Кралствата убедително са обявявали своята политика като на своите граници са разпъвали роми на кръст, за да предупредят преминаващите от този етнос, че това е съдбата на всеки, който реши да се засели по тези места. Изследвайки тези времена съм се удивявала, че те нито веднъж не се замислят да се върнат в Северна Индия. За ромите, свикнали с номадския начин на живот, е било възможно да се спасят от масовите избивания като се върнат в

прародината, но умишлено не са го направили. Все пак няма солидни доказателства за причината за тяхното изселване, затова има и противоречиви теории.

Според оскъдни сведения някои роми мигрират на север към Централна Азия, други - на запад към Арабския полуостров, някои групи поемат към Византия. Тя е първата европейска държава, в която те навлизат. Там започват да ги наричат „ацинганос“ или „ацинканос“, което означава неуловими, недосегаеми. Оттук идва и българското наименование „цигани“. В края на XIII век те се установяват у нас и в Сърбия.

На Балканите ромите са приети относително добре. По това време активно са се водили войни за разширяване на границите на всяка от страните, така че чергарските групи не са били на фокус. Намирали са добро препитание като ковачи, железари, ключари, тенекеджии, жените практикували гадателство и врачуване. Номадският им начин на живот, арабските палатки, както и екстравагантният им нрав е будел любопитство. Имало е резерви, но са били възприемани с известна доза поносимост. Византийската империя, която се е славила със стриктно спазване на каноните, не само че се е примирявала с окултните практики на ромите, но в един документ от 1068 г., съхраняван в грузинския манастир „Ивирон“ в Света гора, пише: „През 1050 година император Константин Мономах поискал съдействие от ацинканите да прочистят големи територии от империята от диви зверове“. По това време ромите хвърляли омагьосвани късове месо на хищниците и така се справяли с проблема. Магиите във всичките си форми са заклеймени от християнството и византийският владетел, коронован от Константинополската вселенска патриаршия, е знаел много добре това. Но окултните практики на ромите не са били толкова отблъскващи, когато е имало полза от тях.

Не всички роми водели номадски начин на живот. Някои от тях се установили на остров Корфу. Там е била най-голямата им колония, просъществувала до XIX век. Занаятите ковачество и бакърджийство са били добре развити и когато тази територия е била завладяна от Венеция ромите плащали годишен данък, което доказва икономическата стабилност на тази общност. На остров Пелопонес също е имало уседнали роми, на които през 1397 г. венецианският губернатор на Науплия е дал данъчни привилегии.

През XIV век ромите, които са преминали река Дунав и са отишли във Влашко и Молдова, са имали робски статут до XIX век. Те са били на дъното на социалната прослойка под свободните и крепостните селяни. Работели са за феодалите и манастирите или са се продавали като лична собственост. Не са имали права. Според едно сведение Влад Дракула при нападение в българските земи пленява „...11-12 000 души, без багаж или конска тяга, които приличат на египтяни“. Неговият син Влад Цепеш („Разпъвача“) за забавление хвърлял ромите в огъня или в специално направен голям котел с връща вода.

През XIV век ромски групи тръгват към Бохемия (Чехия). Между 1407 и 1416 г. има различни хроники, които описват тяхното присъствие в Германия, а след 1430 г. катуните обикалят цяла Западна Европа с изключение на северните страни, където климатът е бил твърде суров и неблагоприятен за оцеляване в каруца.

В Европа тези групи били силно интригуващи. В началото интересът е бил засилен от облеклото, начина на живот, музиката, акробатичните номера, фокусничеството, жонгльорството, както и от гадателството и врачуването. В общи линии европейците са ги възприемали като атракция, по-суеверните са били привлечени от способностите на жените да предсказват бъдещето. Нерядко градският елит е бил дотолкова впечатлен от многобройните ромски умения, че е давал протекцията си. През 1417 г. германският император Сигизмунд дава на Ладислас, водачът на катуна, препоръчително писмо, което осигурява добър прием. Друга група от около стотина

души, предвождани от Андрей, дошли в гр. Девентер, Холандия също е била посрещната топло от градската управа. Получили са пари, бира, сено за конете, хляб, риба и са настанени в текстилните складове на града. По същия начин тази група е била приета и в Брюксел през 1420 г.

Всяка общност е била предвождана от вожд, който в различните държави са наричали „херцог“, „граф“, „капитан“ или „войвода“. Някои хроники описват ромите като прозорливи, приспособими и много гъвкави – хора, които лесно долавят настроения и могат да откликнат на тях моментално. Според тях ромите са се представяли на европейците като копти, християнски мъченици от Египет, които са дошли на Стария континент от страх от смъртно наказание. Други свързват ромите с Египет поради голямото си плодородие, поради тях една област във Византия се е наричала Малък Египет. Днес все още съществуват ромски групи у нас, които свързват себе си с тази страна и разказват легенди за Фараона, който ги е отпратил. Трудно може да се установи как точно са се представяли ромите по онова време и защо са скривали индийския си произход, но различни писмени източници свидетелстват за тяхното покровителство от най-високо ниво. Например през август 1419 г. град Шатийон-ан-Домб, Франция, прави дарение на пътуващата група, която е представила писмо от Императора и от Савойския дук. Анонимна Болонска хроника разказва, че унгарският император Сигизмунд им „позволявал да крадат, където и да се намират, и който повелява да не бъдат наказвани за тези свои деяния. Като пристигнаха в Болония, те се настаниха около Галиерската порта и спяха под портиците, като само техният херцог отседна в кралската гостилница. Останаха в града петнадасет дни. Много хора ходеха да ги видят, понеже се говореше, че жената на херцога знаела да разчита съдбата, да предсказва бъдещето, да отгатва настоящето и броя на децата, качествата на жената и още много други неща“.

Първоначалният интерес бързо се измества от неодобрителни впечатления. Навярно Западна Европа, която е приемала ромите като копти, изгонени от Египет заради християнската си вяра, бързо е разбрала, че те следват езически религии. Екстравагантността не е била достатъчно силна, за да бъде трайно привлекателна. Голяма част от ромите са живели независим начин на живот и са търсили по-скоро ежедневно препитание, отколкото установяване на трайни взаимоотношения. Когато дадена група показва незаинтересованост към мажоритарното общество, то започва да се дразни. Разликите от интересни, стават неодобрителни. Ромите разбират промяната в настроението и търсят начин да променят нагласата на обществото. С готовност показват, че искат да се покръстят в християнската вяра. Не вярвам, че ромите са били силно впечатлени от добродетелите, които я характеризират или от един различен Бог, който се жертва за хората, но по-скоро са виждали възможност чрез този акт те да бъдат отново приети.

Хрониката на Йеронимовото братство от Форли, Испания: „Дойдоха хора, изпратени от Императора, заради желанието да приемат нашата вяра; те пристигнаха във Форли на 7 август. Чух да казват, някои измежду тях говорили, че идват от Индия. Тук се спряха само за два дни, не се показаха много благопристойни, а приличаха повече на диви животни, понеже буйстваха. Брояха около двеста души, мъже, жени и деца и бяха тръгнали към Рим, да видят Папата“. Рядко в тази епоха се споменава в текст за индийския произход на ромите. Вероятно са го споменали, защото са искали да приемат християнската вяра, а ако бяха копти, щяха да са християни.

Анонимната Болонска хроника описва по-драстични мерки спрямо ромите: „На 18 юли 1422 г. в Болония пристигна Херцогът на Египет, наречен Андрей, доведе жени, деца и мъже от своята страна, на брой около стотина души. Задето се отказал от християнството, херцогът била заловен от краля на Унгария и прогонен от неговите земи. После той съобщил на краля, че иска отново да се върне в правата вяра и се покръстил

заедно с още много хора от своя народ, на брой около 4 000 души. Ония, които отказали да се покръстят били избити до един. След като ги приел и покръстил отново, Кралят на Унгария им заповядал да тръгнат по света за седем години и после да отидат при Папата в Рим. Едва тогава те можели да се върнат обратно. Като пристигнаха в Болоня, вече бяха изминали пет години и повече от половината измежду тях бяха умрели“. Този период се характеризира с принуждения от страна на мажоритарното общество и с отстъпки от страна на ромите.

През 1526 г. Крал Жоао III издава декрет ромите да бъдат експулсирани от Португалия. Според една португалска поема, написана през 1510 г., те са навлезли в страната през втората половина на XV век. Век по-късно са нежелани в това кралство.

Ромите са излезли от своя „романтичен“ европейски период и все по-трудно успяват да впечатлят жителите на стария континент. В търсене на по-доброто, те тръгват на север, независимо от суровите климатични условия. Оле Петри описва в своите хроники пристигането на ромите в Швеция през 1512 г.: „Ония, дето пътуват от страна в страна и се наричат татари, пристигнаха тук и в Стокхолм. Преди те никога не са забелязвани в района“.

През 1540 г. една ромска група е депортирана от Англия в Норвегия на о-в Аланд и конете им били конфискувани. Оттам те след четиригодишен принудителен престой са пристигнали в гр. Турку, Финландия. Възможно е преди тях други роми да са пристигнали там от юг. В Естония през 1533 г. се споменава, че е дошла ромска група от Швеция, в Русия най-ранният писмен документ за тяхното преминаване е от 1501 г., в Сибир – 1721 г.

Местата, които в началото са били неблагоприятни за техния начин на живот, вече не се категоризират като заплаха, а като възможност. Въпреки трудностите, които срещат в Европа, чергарските ромски групи не изменят бита или навиците си. Разбират, че са отхвърлени, но не променят нищо от това, което е неприемливо за останалите. Държавите започват да прилагат все по-крайни мерки с цел да се освободят от ромското присъствие. Португалците първи започват да депортират чергарските групи в техните колонии (най-вече към Бразилия и Ангола). Тази идея е последвана от испанските власти през XVI век, а по-късно и от англичани и французи. Така ромите принудително мигрират в Африка и Новия свят.

След XVI век се наблюдава относително намаляване на преместванията от една държава в друга и пътуванията по-често са в рамките на един регион. Вероятно ромите разбират нуждата от владеенето на местен език и когато са го усвоили, се съсредоточават там. Някои групи постепенно са забавяли или спирали пътуванията си. В Гърция ромските колонии още от първата имиграционна вълна са се установили трайно в селските райони на Епир, Корфу, Пелопонес. В Италия през XV век много ромски семейства ограничили чергарството и са се заселили в равнинните селски райони, ковачите предпочитали градовете и там успешно намирали клиенти. Така, след като научавали местния език, са се развивали навици за съвместен живот и социално установяване. Чергарите в Испания и на Балканите са приели полууседналия начин на живот като развивали търговия, занаяти и сезонен селски труд. В Андалузия дотолкова са се преплели културите, че не са се смятали за нетипични смесените бракове. Ковачите са били приети като проспериращи занаятчии, местното население се е нуждаело от техните умения и дори ги е защитавало от експулсиране. Малко по малко ромите са намирали начин да покажат по привлекателен начин своите възможности. В Испания аристократи са протектирили цели фамилии и са ставали кръстници на малките деца, които носили благородни фамилни имена като Мендоса, Монталво, Кортиес и др. Нещо подобно се забелязва и в областта Калабрия, Италия, където всички ромски фамилии са Берлингери, в Англия много от тях са Босуел или Стенли. Голяма част от амбулантните

търговци, занаятчиите и селскостопанските работници много скоро са ограничили пътуванията. Установяването на връзки с местното население е направило този начин на живот по-сигурен и предвидим.

След XIV и XV век Османската империя завладява Балканите и всички роми е трябвало да плащат данък харач, установен от Закона за циганите във вилаета Румели на султан Сюлейман Великолепни от 1530 г. Единствено работещите за нуждите на армията като производители на барут или оръжейници ковачи са били освободени от него. По този начин се е обособила голяма ромска група, която се е издържала от служба в армията. Нейните помощни дейности са отразени в Закон за управителя на циганския санджак от 1541 г. Друга част са продължили чергарството въпреки натиска на Империята. Някои са се установили в градове като са практикували занаяти, така възникнали ромските махали. Други са работели като земевладелци, наемани главно за сезонна работа. С развитието на селското стопанство през XVIII и XIX век се наблюдава прегрупиране на ромски фамилии по чифлиците, където работели като ратаи за турските земевладелци.

В края на първата миграционна вълна ромите обхващат цяла Европа като много от тях се установяват в някои части, други са полууседнали, трети продължават да водят номадски начин на живот. Като цяло, дори и пътуващите групи, не напускат лесно очертаванията на държавата, която са избрали. Има някакъв вид привързаност към културата, която са опознали и езика, който разбират. Не е рядкост, когато ромите намират сходни интереси с местни чергарски групи. Например в Англия, Ирландия и Шотландия е съществувала група на „скитащи ирландци“, които в тези земи са се наричали Тинклър. Те имали собствена идентичност, социална организация и диалект - също както Кинкисите в Кастилия или Йенишите в Германия. При взаимодействие между роми и други чергари се е стигнало до културен обмен, който формирал смесени групи.

След първата миграционна вълна е имало частични миграции. Например в края на XVII век поради конфликт между Австрия и Османската империя в България настъпва нова ромска имиграция, която е последвана от трета през XIX век, когато е свален режимът на робство във Влашко и Молдова.

След края на Първата световна война има голямо раздвижване. Роми от Германия и Славянските народи прииждат от север и от изток в Италия, а по-късно и във Франция.

Причините за интензивни миграционни процеси са различни. Основната, разбира се, са гоненията, на които са били подложени през цялата си история. През тези векове ромите са преминавали през прогонване или експулсиране, каторга на галерии, жигосване и разпъване на кръст. През XV век Райхстагът в Германия обявява ромите за предатели, турски шпиони и преносители на чумата, обвинявани са в грабителство, магьосничество и отвличане на деца, решението е било да изчезнат. Някои германски владетели издавали разрешение за убиването на всички от ромски произход безнаказано, други са били по-снизходителни към жените и децата и са позволявали убиването само на мъже. Писмени документи удостоверяват, че през XVIII век са били преследвани с кавалерия като опасен враг. През XVII век в чешките земи ромите са обесвани по протежение на границата за назидание на всички от този етнос, които биха дръзнали да я пресекат.

Във Франция в началото са били изгонвани, по-късно - наказвани като бандити и просяци, в някакъв момент се е виждала полза от жилавостта на мъжете и са ги изпращали в галериите, жените и децата са затваряни в приюти. В началото на XVIII век галериите са били заместени с депортиране в колониите. Крал Луи XIV е решил да поднови галериите като мъжете са били изпращани там за пет години (разбира се, никой не може да ги доживее), а жените и децата са бичувани и затваряни в приюти.

През XIX век младежите са взимани в армията и флота, здравите мъже – в каторга. В Холандия ексклюзията е категорична и абсолютна през всички тези години. За добра илюстрация на тази политика са служели транспаранти, които изобразявали обесени роми и са поставяни на по-големите кръстопътища за превенция срещу навлизането им по тези места. Карл V през 1525 г. издава едикт, който принуждава ромите да напуснат за два дни страната. През 1533 г. мерките стават по-жестоки: конфискация на имуществото, каторга, бичуване, жигосване. В края на XVII и началото на XVIII век започва организирането на „лов за езичници“. Това е ужасна сеч, извършена от пехотни подразделения, кавалерия и полиция. Всеки безнаказано е избивал ромите и това е довело до пълното им изчезване в Холандия. И в други държави по това време се е практикувал този вид „лов“. Запазена е разписка в австрийско село през 1737 г.: „На 7.05. са дадени на ловците на цигани, отиващи в гората – 7 пити говеждо месо (28 крони); вино, 6 половинки (18 крони); хляб (6 крони)“. За ловците били обявявани и парични награди. Век по-късно в Северна Германия е архивиран „успехът“ на един такъв поход, в който са избити 260 души, описани подробно. В Швеция през 1560 г. архиепископ Лаурентис Петри забранил свещениците да кръщават и погребват роми. Седем години по-късно е издадена най-дълго изпълняваната кралска заповед в историята. Тя заповядва изгонването на всички роми, а онези, които въпреки забраната са останали, да бъдат разстреляни без съд и присъда. Така навлизането на който и да е човек от този етнос в територията на Швеция е незаконно до 1954 г. В Норвегия през 1567 г. има приета наредба на Кристиан V, която е останала в сила до 1845 г. Тя повелява ромите да се: „Арестуват, имуществото им да се конфискува, главатарите да бъдат екзекутирани, а останалите да напуснат територията на кралството. При ново проникване те да бъдат екзекутирани. Всеки, който ги подслони, ще бъде наказан“. Номадизмът е абсолютно забранен с цел строгото пазене на кралството от подобни групи.

През 1536 г. Кристиан III, крал на Дания, заповядва всички роми да напуснат страната. Тази заповед се подновява през 1554, 1561, 1570 и 1574 г. Ако бъде заловен нарушител, се осъжда на каторга. През 1589 г. е добавено: в случай на залавяне на подобна група, главатарят трябва да бъде екзекутиран, а останалите да се изгонят под страх от смъртно наказание. В по-късните години законът е бил допълван с други алинеи като: ако корабовладелец реши да превози роми, корабът се конфискува. През 1708 г. смъртното наказание е заменено с екстрадиране на групата, при повтаряне на забраната всички са влизали в затвор.

В Швейцария от началото на XVI до края на XVII век ромите били подлагани на мъчения, а после пускани в състояние на безпомощност. Всеки, който е имал желание, е можел да ги убие и това не се е считало за престъпление, но като доброволен принос за освобождение от „безотечественици“. Това специално се уточнява през 1580 г. По цялата територия на Конфедерацията са организирани преследвания, а през 1646 г. една наредба повелява всеки „да поваля собственоръчно с тояга или огнестрелно оръжие“ ромите. Наредба №13 от 1727 г. на градската управа в Берн подновява позицията на държавата, че ромите са абсолютно нежелани, така че „на хванатите за първи път роми или ромки на възраст от 15 г. да се отрязва едното ухо, но ако същите бъдат хванати отново, да бъдат съдени на смърт“.

Дори и Католическата църква е била активна в борба с ромите. През 1565 г. Миланският епископат е изгонил всички, които не искат да се откажат от чергарството, да упражняват почтени професии и да усвоят добро християнско поведение. В синода на Модена през 1688 г. на свещениците е заповядано незабавно да прогонят ромите, които не са добри християни, а другите могат да останат за не повече от три дни.

През тези векове самото съществуване на ромите е било забранено. Визиранието като такива е трябвало да бъдат унищожени. Перфектът на департамента Бас-Пирене,

Франция е написал през 1802 г: „Тяжното съществуване служи за претекст на всички, които са предразположени към вършене на престъпления заради надеждата, че вината им ще бъде прехвърлена върху ромите“. В общи линии, ако няма представители на този етнос, няма да има прехвърляне на вина, а така хората ще се въздържат от правене на зло, което на практика не се е получавало.

Забраната на ромите да населяват което и да е кралство по това време нито е била практична, нито ефективна. Когато всички страни в Централна и Западна Европа имат една и съща политика, къде биха могли да отидат? Това, което е постигнато, е силно намалелият им брой и огромни душевни травми, които са засилвали неприязънта към местното население.

В малко по-късен етап през така нареченото Belle Époque (Хубаво време от 1871 до 1914 г.) се наблюдава известна търпимост към ромите. В Централна и Западна Европа настъпва мир, а с него - икономическо и културно оживление. Науката бързо напредва, индустриализацията достига нови области, а с това се появява нуждата от нискоквалифицирана и слабоплатена работна сила. Малко по малко ромите биват възприемани и като черноработници.

През 1905 г. след преброяване в Бавария докладът, който обобщава резултатите, подчертава факта, че ромите: „...представляват „напаст“, предпазването от която е възможно единствено със строг надзор“. Те са били обвинявани за всички характеристики на техния бит, семейна принадлежност, професия. За да получат разрешение за каквато и да е работа е трябвало да имат сертификат за местоживеене. Така ромите започват масово да усядат край големите индустриални центрове като Франкфурт, Берлин, Хамбург. Същевременно властите са им забранявали да строят жилища, така че живеели в невероятно лоши и неблагоприятни икономически и битови условия. Отношението на отхвърляне, както и мизерията, водят до натрупване на ненавист в ромите, срещу които Баварският парламент приема Закон за борба срещу ромите, номадите и паразитите. По силата на този закон всеки, който не може да представи доказателство за редовна работа, е бил изпратен в изправителен лагер, а неговите деца – в приют.

С идването на власт на национал-социалистите през 1935 г. идва най-тежкият период на ромите в Германия и окупираните от нея територии. Те са класифицирани от Роберт Ритер като метиси и са заплаха за расовата чистота на немската нация. През управлението на Третия райх броят на ромите-жертви е най-малко между 400 000 и 500 000 във всички страни, управлявани от него. Те били унищожавани на място или изпращани в лагерите на смъртта. Дълъг е списъкът на концентрационните лагери, много са избитите в тях, още по-голям е броят на засегнатите от тази политика. Перфектно е описал депортираните роми един техен поет Сантино Спинели, който е озаглавил стихотворението на името на един от лагерите на смъртта в Южна Полша.

Аушвиц

*Безводни уста,
посивели очи,
студени устни;
тишина по здрач.
Сломено сърце,
без душа,
без думи,
и дори без плач.*

Ромските семейно-родови групи са били напълно разрушени. До 1947 г. в почти цяла Германия тези, които са освободени от концентрационните лагери, са били отново арестувани и изпращани в трудови лагери заради закон от 1926 г., който е изисквал

доказателство, че имат редовна работа. Отказва им се издаване на документи, защото не могат да докажат писмено германската си самоличност. През петдесетте години експерти оправдават гестаповските мерки за унищожаване на цели семейства, защото са достигнали до извода, че повечето роми са били депортирани заради криминални прояви, а не заради етническа принадлежност. Дори бягството от лагера на смъртта се е считало за несъобразяване с наложените правила.

Такъв е бил животът на ромите до Втората световна война. Минавайки през всичко това те стават недоверчиви и озлобени. Запазват социалната си организация и силно се страхуват от промяна. В повечето случаи търсят съхранение на своята идентичност в изолацията.

ИСТОРИЧЕСКИ И СЪВРЕМЕННИ МЕТОДИ ЗА ИНТЕГРИРАНЕ НА РОМИТЕ В ЕВРОПА

След първоначалното удивление, което са предизвикали ромските катуни, страните от Европа са предприели ексклузивна политика, както описах в историческия очерк на тяхната миграция. Това социално отхвърляне, разбира се, не е дало положителен резултат. Следва рекулсия, която е била насилствен метод, чрез който да бъдат преобразени ромите в по-приемлив вариант. През XVIII век започва авторитарно насилствено интегриране. Пример за това е управлението на Мария-Тереза в Австрия, която задължава ромите да продадат каруците и конете си на големите поземлени собственици, в резултат на което са закрепостени и нямат право да напускат селото без писмено разрешение. Децата, които навършват петгодишна възраст, задължително се вземат от дома и се дават на семейства от селото, които трябва да ги научат на труд и послушание. Хазната плаща на тези семейства по 12 флорина на момче (от 5 до 10 г. възраст) и по 4 флорина на момиче (от 10 до 14 г. възраст). Тъй като отношението на местните е било недоброжелателно, децата в повечето случаи са били поставяни в положение на роби. Най-голямото им желание не е било да придобият трудови умения, а да се приберат у дома.

Нейният наследник Йозеф II, въпреки че освобождава ромите от Букуина, които са живеели под влашко робство, продължава насилствената асимилация. Според Жан Пиер Лиежоа тази политика е била прилагана от Финландия до Испания и се е развивала дори през XX век. В Швейцария през 1926 г. благотворителната организация „За младежта“ е започнала опити да „регенерира една кошничарска фамилия“. Тя е създавала „Помощно производство за децата на пътя“, чиято цел е да „защити децата в опасност от изоставяне и безразсъдство“. Нейният основател Оевир Алфред Сигфрид организира насилственото изземване на деца от ромските им семейства, след което ги изпраща в домове за умствено изостанали или в детски затвори. Той има патологична омраза към номадските групи и ги нарича „психопати с умствена изостаналост“. На децата се обяснява, че техните родители са ги изоставили или са в затвора. През 1930 г. Федералното министерство на правосъдието и полицията планира отвличането на децата, а Министерството на вътрешните работи освобождава средства за операцията. Според доклад на историци между 7% и 25% е субсидията от националните власти, а останалите са от частни спонсори. Това финансиране е продължило до 1967 г. Има данни, че през това време момиченцата са били стерилизирани без съдебно решение. През 1970 г., поради разследването на една ромска организация, тази кампания е прекратена.

В периода на рекулсия крале и принцове са се съревновавали в планиране и осъществяване на все „по-ефективни“ методи за насилствена асимилация. Те, разбира се, не са водели до желаните резултат, но по това време причината се е търсела в разминаване между мярката и нейното прилагане. Доказателство за това е повтарянето на едни и същи заповеди многократно. Всъщност по отношение на ромите мерките са били стриктно

спазвани, най-вече поради отношението на обществото. Дори заповедите за физическо изстребване са били старателно изпълнявани.

Все пак резултатите били достатъчно обезкуражаващи и през втората половина на XX век започва изготвяне на проектозаконали, целящи ромите да бъдат доброволно включвани в обществото. Издават се паспорти без оглед на адресна регистрация, защото много от тях са водели номадски начин на живот.

Ромите са смятани за хора със социални и психически проблеми. Това за управляващите е била причината за ниска адаптивност. Започва форма на контрол, която цели да трансформира асоциалните. Методите са коренно различни от предишните, но отношението е било същото. Според мен проявеният през тези години хуманизъм към този етнос е носил белезите на насилствената асимилация. Управляващите са разбрали, че единият метод не е ефективен, и просто са го заменили с друг – по-добре изглеждащ. Жан-Пиер Лижео пише в своя труд „Роми, цигани, чергари“, че в този период не се е взимал под внимание специфичния културен облик на този етнос. Ето защо новите мерки са били посрещани с резерви от ромите. Проявеното човеколюбие, ако не е на основата на истинско приемане и зачитане, си остава един странен прием на управляващите.

Все пак по това време набират скорост много културно-просветни ромски сдружения, някои от които прерастват в политически. Те целят опазване на ромската идентичност както на национално, така и на международно равнище. През 1971 г. в Лондон е организиран Първият световен ромски конгрес, на който се обсъждат основни проблеми. Като следствие, през 1976 г. в индийския град Чандигарх, се провежда Първият ромски фестивал и на него Индира Ганди изказва предложението да бъде официално признат индийския произход на ромите.

Въпреки направените стъпки и предприетото узаконяване, голяма част от номадските групи останали в периферията на обществото. Те получавали гражданство на държавата, в която са регистрирани, но не могли да се възползват от правата и задълженията. Очевидно било, че възможностите за участие в живота на страната са били трансформирани заедно с промяната на статута им. Така ромите не могли да се възползват от институциите, както своите съграждани. Достъпът до образование, здравеопазване, икономика е бил ограничен, а в някои случаи - и забранен. Макар да има текстове, които предвиждат помощ за малцинствени групи, ромите не били включвани в тях. Това показва, че бремето на историята трудно се отхвърля и категоризираните като етнос на паразитна маргиналност е залегнало в общественото мнение. Сезонната селскостопанска работа, която е била поминък на много номадски групи, е била утежнявана поради липсата на местожителство точно в тази област. Наличието на каравани представлявало сериозно неудобство. Тъй като не е било обособено място за тях, не е имало и санитарен възел, което е водело до ниска хигиена. Документ от 1980 г. гласи: „Лагеруването и престоят на обществени места на индивиди, които нямат постоянно местоживееене, представлява сериозно неудобство и често пъти дори опасност от гледна точка на обществената хигиена и сигурността на хората и техните блага; между другото, те пречат на уличното движение и са постоянна причина за нарушаване на обществения ред“. Така, от една страна, има политическа воля за интегриране, но не и възможност да бъде осъществено, което е форма на косвено отхвърляне. Централната власт чрез градоустройствените правила не допуска присъствието на номади, каквито са били повечето от ромите в Западна Европа, но в името на хуманизма позволява асимилация на вежливото отблъскване.

Ромите в тези държави все по-трудно намирали препитание, защото се осланяли на многогодишната си практика. Сезонната селскостопанска работа е намалявала. Проблемът е не само в местата за паркиране на караваните, но и в механизмирането на селското стопанство. Занаятчийската им практика е била силно затруднена от серийното

производство на промишлените предприятия, събирането на вторични суровини вече е организирано между големите производители и техните отпадъци са били извозвани по регламентиран начин. Търговията по пазарите е била блокирана от множество административни и законови спънки. Така бързо развиващата се индустрия е поставила този етнос в положение на невъзможност. Ромската общност е извън протекцията на държавата, защото повечето законодателни текстове и нормативни уредби се грижат за постоянно пребиваващите граждани. Това малцинство, макар и най-многобройно, е далече от фокуса на държавата. Наистина всеки вид расизъм е бил сериозно санкциониран, но от друга страна номадските групи живеели мизерно и от това следвали всички видове наказания за начина на тяхното съществуване.

Все пак стъпките, предприети в Западна Европа за хуманно интегриране на ромите, са добро начало. За съжаление са били твърде плахи и отхвърлената общност не приела промяната. Така тези държави в периода от 1960-1980 г. навлизат в политическа нерешителност. Резултатите са били далече от очакванията, а трайните конфликтни отношения между ромите и останалите общности с нищо не били променени.

В източноевропейските страни по това време изграждането на социализма не търпял наличие на маргинални групи. В Румъния, след петвековното робство, ромите са били превърнати отново в роби, но този път за построяването на справедливо безкласово общество. В Унгария те са обявени като социален проблем. През 1961 г. комунистическата партия решава, че ромите не са национално малцинство и не могат да се ползват от съответните права и свободи. Те са просто най-нисшият социален слой, който трябва да бъде превъзпитан за всеобщо добро. Определен е срок за бърза интеграция, която с натиск е целяла трансформация. Промените били повърхностни, тъй като културата на ромите за устояване в трудни времена е много силна. Реакциите на самозащита напълно провалят процеса на адаптация.

Сходни са проблемите и с останалите социалистически страни, ромите не са били признати за малцинство, макар че в някои райони те представляват повече от 10% от населението. В Чехословакия било установено, че в бивша Чехия те били относително по-малобройни. Така на Академията на науките е било възложено подробно изследване на този етнос. Писмо № 502 от същия период описва „планирана и организирана миграция на цигани от някои области в Словакия към някои предварително определени според плана райони на Чехия. Всяко непланирано, неорганизирано и неодобрено от съответните институции преместване на циганин или циганско семейство в двата района ще се счита за нежелателно и по необходимост ще бъде неутрализирано. При подобен случай, циганинът или циганското семейство ще бъдат върнати в мястото, откъдето са тръгвали за сметка на окръжната управа или на лицето, разрешило преместването“. Това писмо е част от бюлетин „Принципи за организация на разсредоточаването и преместването на цигани за избягване на нежелателната им концентрация с оглед решенията на държавното и партийното ръководство“ на Министерството на финансите №122/14336/67. Разбира се, ромите не са откликнали с голям ентузиазъм на това решение, и тъй като векове наред са оцелявали благодарение на методите си за „измъкване“ от подобни държавни наредби, това начинание, както и много други, не дава задоволителни резултати.

Малко след взимането на властта на комунистическата партия в СССР през 20-те години ромите били признати със статут на етнос. През 1925 г. НКВД одобрява устава на Руски цигански съюз. Основната му цел е била след като обединят ромите да ги насърчат да работят в разпределените им колхози. По същото време в Москва три специализирани училища провеждат обучение, като част от него е на ромски език. Десетина години по-късно отваря врати първият ромски театър „Ромен“, в който играят актьори-роми и сюжетът на пиесите е от ромския бит. Започва да се развива и

книгоиздаването на ромски език. Сталин слага край на тази политика и Руският цигански съюз е разпуснат. След неговата смърт голяма част от ромите са напуснали СССР.

В Румъния е била предприета кампания по заличаване. Официалната власт забранява ромската музика и песни. Не е било лесно да се спрат напълно изявиите на ромските оркестри. Поради огромния им талант някои от тях са излъчвани по телевизията и затова е трябвало да се нанесат бързи корекции. Първо, те не са наричани ромски, а румънски, и второ - в състава им задължително е трябвало да има и румънски музиканти.

В много от европейските държави стремежът да не се признае ромското малцинство е бил силно изразен. Ромите са били отхвърлени първо, защото не притежават територия, второ, езикът е смятан за диалект, икономиката им е несериозна и считана за маргинална. Не са се взимали под внимание силните страна на ромския начин на живот, например начина, по който те се грижат за възрастните и болните; разпределението на труда в ромската група, как всеки е имал своите задължения и това е сплотявало колектива; ромският фолклор, тяхната артистичност и многоликост.

За ромите се е смятало най-общо, че са паразити на обществото и че за тяхно добро трябва да забравят своите корени и обичаи и тотално да се преобразят в народността, сред която живеят. Като резултат от насилственото усядане много от ромските общности започнали да строят временни бедни бараки, тип бидонвили, с копнеж да се върнат бързо и без колебание към номадския си начин на живот. Такава възможност обаче не се е предоставяла и тези махали са се превърнали в паметник на несъгласието и ненавистта. Престъпността се увеличава на местата, където хората се обезверяват и нямат повече какво да губят в семейно, икономическо и социално отношение. Така се стига до изопачаване на ромските ценности и деградация.

Първоначалното несериозно отношение на комунистическите власти към ромите постепенно е сменено от „силна ръка“, която да усмири тези, които искат да запазят своя начин на живот. Подобен на Руския цигански съюз се е учредявал и в страни като България, Унгария и Чехословакия, но всички те са били принудени да преустановят дейност. В Югославия такива организации са продължили съществуването си.

В повечето социалистически страни политиката е била на репресии и принудителна асимилация. Отчита се фактът, че през това време много от ромите са били ограмотени. Това наистина е преимущество, но натискът опорочава това начинание. За първи път в историята на ромите в Европа те не са могли да бъдат това, което са. Напълно е била забранена търговията и част от занаятите. За много от тях номадският начин на живот е бил единственият, който са познавали, но не е бил възможен. Така ромите са били принудени да уседнат и децата са се ограмотявали в положение на „капан“. Заедно с придобитите знания са растели и ненавистта, бунтът, хулиганството.

Докато насилствено асимилират ромите, чехословашките власти официално ги определят не като етническа група, а като социално и културно изостанал обществен слой. Всичко това не е незабелязано от потърпевшите. След дългогодишна политика се наблюдава, че тя не довежда до очакваната интеграция, Ромът трайно е превърнат в маргинален тип, с който останалите общности не желаят да взаимодействат.

След падане на комунистическия режим държавите от Източна и Централна Европа навлизат в период на преход от социалистическа към пазарна икономика. От една страна, насилствената асимилация е спряна, но от друга - ромската интеграция е пренебрегната. Годишите на висока безработица определят този етнос като най-потърпевш. Хаусът и невъзможността довеждат до още по-задълбочена деградация сред голяма част от ромската общност. Така заедно с трудностите се натрапва и образът на беззаконието. Голяма част от ромите мизерстват за сметка на други, които забогатяват прогресивно.

В някои страни периодът на преход, затруднения и нестабилност превръща ромите в изкупителна жертва, особено за политиците. Този въпрос е твърде важен за разглеждане, защото етническата нетърпимост застрашава още повече устоите на обществото. Все пак през последните години, въпреки устойчивото пренебрегване, международните организации предприемат реални стъпки към интегриране на ромската общност. Станали са по-взискателни към начините на третирането им.

През 90-те години благодарение на инициативата и подкрепата на международните организации стартира изработването на проекти, които да насочат местните и регионалните власти към подобряване положението на ромите. Усилията са насочени към образование, жилищно настаняване, здравеопазване и съдействие за трудова интеграция. Като отклик местните власти предвиждат благоустрояването на площадки, на които да спират номадски групи и повече жилища за уседналите роми.

Наблюдава се обаче известно разминаване между международните директиви и тяхното изпълнение. Например становището на Централната власт е да препоръчва известни промени, но същевременно законодателството не е променено в тази насока. Така има воля за изграждане на инфраструктура, която да бъде толерантна и към номадските групи, но спирането и престоят на караваните е крайно ограничено. В тази неяснота местната власт интерпретира по свой начин становището. В резултат към туристите с каравани има едно отношение, а към ромите-номади – друго. Подобно е положението и с жилищното настаняване. В повечето случаи местната и регионалната власт прехвърлят отговорността си. Поради традиционните предразсъдъци на местно ниво остават блокирани множество инициативи, които по презумпция е трябвало да бъдат изпълнени. Така, въпреки промената се ситуация, ромският етнос остава в постоянна несигурност. В такива случаи неправителствените организации би трябвало да сигнализират като някаква форма на контрол. Но понеже държавата делегира своето право на намеса на незаинтересовани звена, местните власти действат според желанието си.

В Италия чрез регионален закон в областта Венето от 13.07.1984 г. е регламентиран по-висок консенсусен подход. Множество инициативи за ромска интеграция се прокарват без сътресения на местно ниво. От 23.07.1992 г. е въведен и в областта Лигурия, после на 26.02.1993 г. от областта Пиемонт. Така започват опити за взаимно уважение, на което местното население реагира спокойно, защото се неутрализират конфликтите.

Трудно може да се наложи ефективна форма на политическо действие, която в кратък срок да постигне видими резултати. Може би това обезсърчава местната власт, която пряко се сблъсква с негативите. На всички е известно, че социалната организация на ромите не предразполага към унитарност. Една група няма власт над друга, сегментацията на разнородни и често противопоставящи се индивиди предразполага към неединна социална структура. Така дори представители на ромска неправителствена организация трудно биха били приети радушно от всички роми. Проломът между традицията и промяната е непреодолим за която и да е местна или регионална власт. Въпреки това държавата трябва да има единна и последователна политика за интегриране на ромите и това не бива да се прекъсва от смяна на правителство. За да се отчетат задоволителни резултати е нужно синхронизиране на правителствени и неправителствени организации за имплицитни трансформации. Промяната не бива да бъде твърде фрапираща и плашеща. Много от новаторите-роми, които се борят за интегриране на това общество, са считани за дезертъори от своя етнос. За да има ефективност е нужно да има приемственост. Затова съвременният процес на асимилация изисква съобразяване с ромски организации и индивиди, които имат добро положение сред общността. Важно е за ромите да знаят, че бъдещето е в собствените им ръце,

защото блокирането на процесите отново няма да доведе до добър край. Това е етнос, който знае как да живее в изолация. Въпросът е сам да пожелае по-добро бъдеще. Добри ценности и прийоми, които не са традиционно присъщи, е необходимо да бъдат приети. Статистиката посочва, че образованието не е приоритет сред голяма част от ромските фамилии. Все пак не може да съществува интегриране на пазара на труда на необразовани хора. Междуетническата търпимост изисква компромис от всяка от страните и това също трябва да бъде една от ценностите.

Европейският съюз започва кампания за повишаване на осведомеността. Част от антидискриминационните мерки е да се популяризират взетите закони, както и да се провежда „дебат за ползите и предизвикателствата на разнообразието в обществото“. Дадена е пълна подкрепа на информационната кампания „За многообразието, срещу дискриминацията“ в Европа, с цел хората да осъзнаят своите права и отговорности. България е част от Европейския съюз, но аз лично не съм попадала на информационен бюлетин на тази тема, възможно е голяма част от моите съграждани също да не са осведомени за тази инициатива. Затова е важно промяната в нагласата на едно общество да започне с информация, поднесена по подходящ начин. Различните сегменти откликват по различен начин, затова и осведомяването е нужно да бъде разнообразно.

От 09.12.2013 г. е изготвена препоръка до Съвета на ЕС за повишаване на ефективността на мерките за интеграция на ромите в държавите-членки. Там е упоменато, че: „Размерът, социалното и икономическото положение на ромското население се различават значително между отделните държави-членки. Ето защо националните подходи към интеграцията на ромите трябва да бъдат съобразени със специфичните обстоятелства и нужди на място, включително чрез приемане или продължаване на политики, насочени към маргинализирани и неравнопоставени групи като ромите в по-широк контекст“. Дори само в една държава ромските групи силно се различават една от друга. Затова е необходимо да се подходи към разнообразието подходящо.

От решаващо значение за резултатна асимилация е всички участници да бъдат включени активно – всички национални, регионални и местни органи, правителствени и неправителствени организации, гражданското общество и разбира се самите роми. Наблюдава се безпрецедентен ангажимент от страна на държавите-членки на ниво европейски структури за интеграция на ромите в обществото. Взетите решения и подкрепата им обаче не означават изпълнен ангажимент, напротив. Съществуващите добри практики доказват, че резултатите идват значително бавно и е нужно коопериране на всички, за да се осъществи напредък в тази насока. Сегрегацията трудно може да бъде преодоляна само с добри намерения, при положение че има вековни стереотипи. Не твърдя, че голяма част от наслоеното отношение е без основание, но осъзнаването на проблема и придобиването на все по-висока интеркултурна просвета у всички ще подобри значително комуникацията между етносите.

Правителството на Република Латвия през 2007 г. е приело Държавна програма „Роми в Латвия“ 2007-2009 г. В рамките на тази програма е бил разработен проект за зачисляване на асистенти на учителите, които се занимават с обучение на ромски деца. Тези асистенти са били от ромски произход и са работели за премахване на пречките пред тези деца и техните родители за активно участие в училищния живот. Проектът е включвал и подобряване на професионалните умения на учителите. Имало е конкурси и поощрителни награди за най-резултатните педагози. Родители, социални работници, психолози и други активно са участвали в обществени дискусии за анти-дискриминационни действия, които да подкрепят инициативата. Резултатите от проекта са били високо оценени и от Министерството на образованието на науката, и от фондация „Балтийски институт на социалните науки“. През 2010 г. споменатото

министерство е подготвило промени в Правилника на кабинета №461 от 18.05.2010 г., което е позволило въвеждане на асистент с ромски произход на учители в общините.

Мартин Каханец, професор в Централноевропейския университет в Будапеща, действащ ръководител на училището по обществена политика, учредител и научен директор на CELSI, Братислава, научен сътрудник в Университета по икономика в Братислава, провежда през 2014 г. сериозно проучване за интегриране на ромите на пазара на труда като разглежда този въпрос предимно в източно-европейски контекст. Той прави социално-икономически профил чрез случаен подбор и обхваща около 85% от ромите в 12-те страни от Централна и Югоизточна Европа – Албания, Босна и Херцеговина, България, Хърватия, Чехия, Унгария, Македония, Сърбия, Словакия, Румъния, Молдова, Черна гора. Според това проучване има много малък брой високообразовани роми. Четири унгарски изследвания, проведени между 1993 и 2007 г., показват, че основен пояснителен фактор за ненаемане на роми на пазара на труда е ниското им образование. Проучването показва и разлика в заплащането на роми и нероми при еднакви други показатели, например еднакъв пол, възраст, образование. Това доказва, че образоването на ромите е необходимо, но не достатъчно условие за тяхната интеграция на пазара на труда.

Европейският съюз в опита си да интегрира ромите осъществява многобройни разнообразни и често противоречиви дейности. Една от основните инициативи бе „Десетилетие на ромското включване“ през 2005 г., въвеждайки активно роми в този процес. Приоритети бяха трудовата заетост, жилищни условия, образование, здравеопазване и борба срещу дискриминацията и антициганизма. За недостатък се счита липсата на ромско участие за вземане на решения и прилагане на програмите и проектите за интеграция. Успешният модел все още не е открит. За по-добра ефективност усилията са насочени към промяна на общественото мнение и политическа воля при прилагане на мерките за подобряване на положението на ромите. Отчита се спецификата на ромската култура и част от усилията са в призоваване на самите роми да се включат в тяхната социална и икономическа интеграция като се приспособяват към обществото, в което живеят. Европейският комисар по правосъдието и основните права Вивиан Рединг заяви в интервю за „Euronews“ от 16 януари 2014 г., че ромските общности трябва “да бъдат готови да се интегрират и да имат желание да водят нормален живот”, като по този начин “интеграцията на ромите в Европа се измества вдясно като дефиниция, и малцинствата са тези, които трябва да направят необходимите промени, които да доведат до социално сближаване” (Rorke 2014).

Политическият подход за приобщаване на ромското население към останалата част в европейското население намира трудности в поляризацията на този етнос. Една част, главно в Източна Европа, са уседнали, а друга води номадски начин на живот. Трудно е да бъдат обединени в един термин, тъй като етническата идентичност, майчиния език и религия са напълно различни. „Терминът „Рома“ се използва подобно на други политически 12 документа на Европейския парламент и Съвета на Европа – като обобщаващ термин, който включва група от хора, които имат повече или по-малко подобни културни характеристики, такива като Рома, Синти, „Пътуващи общности“, Кале, „Хора на пътя“ и т.н., независимо дали са уседнали или не.” (European Commission, 2011). През 2015 г. група експерти по въпросите на Рома към Съвета на Европа предлага нова, доста по-разгърната и вътрешно диференцирана дефиниция: “Терминът „Рома и Травелерс“ се използва от Съвета на Европа, за да обхване широкото разнообразие от групи, покриващи работата на Съвета на Европа в това поле: а) Рома, Синти/Мануш, Кале, Каале, Романичал, Бояш/Рудари; б) Балкански египтяни (Египтяни и Ашкали); Източни групи (Дом, Лом и Абдал); и от друга страна, групи като Травелерс, Йениш и населението, описвано под административния термин “Хора на пътя”, както и личности,

които се самоидентифицират като “Цигани” (Sahrom, 2015). Така терминът „роми“ не обхваща просто група, а многобройни групи и подгрупи, които невинаги се припокриват, но имат общи исторически корени, лексикални допирни точки и опит в дискриминационното отношение на мажоритарното общество. Поради невъзможността от обединение на основния обект европейските институции се насочват към програми и проекти, които са базирани върху „добри практики“. По този начин се отчита спецификата на отделната общност като част от съответна социална структура. Тъй като те са различни във всяка една държава, подходът трябва да бъде съобразен със съответните специфични особености. Така се открояват добрите от неефективните практики, които - ако са успешно реализирани на регионално ниво, са последвани от национални програми, а след това - и от програми и проекти на Европейската комисия. Като основа на добрите практики, независимо в коя част на Европа се реализират, е споделянето на отговорността между институциите и ромските общности, тъй като социалното включване означава участие на всички заинтересовани страни.

Успешната координация в дейностите на различните институции, структурите на гражданското общество и ромските организации е необходимо условие за постигане на синергичен ефект. Ако интеграционните дейности не са разбрани и приети от ромите, те ще се провалят. Така и ако институциите не отчитат с необходимия позитивизъм този процес, ще се разпиляват средства и резултатите ще бъдат далече от очаквания ефект. Тъй като процесът е бавен, са необходими наблюдение и строг контрол за спазване на уговорените условия и законови разпоредби от всички страни. Мониторингът трябва да представи количествени и качествени индикатори за позитивни и негативни ефекти, да се изследват нагласите на участниците и да се анализират причините за негативните резултати.

Практиката показва, че процесът на социално включване, ако не бъде позитивно представен по медиите и няма необходимата гражданска подкрепа, не постига успех. Необходими са граждански съюзи, в които да се отчита мнението на всяка прослойка от обществото. В европейските държави съставът на такива организации включва политически представители на роми, експерти в гражданското общество и консултанти. Координационни и консултативни органи са създадени в редица участващи държави, които до голяма степен отразява нивото на политическа воля.

В повечето държави по-голяма част от финансирането на програми за интегриране на роми са насочени към местните администрации и те са отговорни за прилагане на политиките за малцинствата. Например в Чешката република, Агенцията за социални интеграции има задача да подпомага местните общини в подготовката и одобряването на местните планове за действие. В Унгария, Румъния и Сърбия това се осъществява от ромски експерти в общините.

Допълнително затруднение в някои райони на Европа идва от мигриране на ромски имигранти, търсещи убежище, поради което е наложително предприемане на действия от страна на централните правителства за подобряване на инструментите за социално включване. Това е необходимо, тъй като повечето не знаят официалния език, имат проблеми със спазване на правила и закони, най-вече поради незнание, и не се социализират с местните общности. В опит да преодолеят тези препятствия централните правителства и международните организации предлагат допълнителна помощ предимно чрез структурните фондове на Европейския съюз. Те са предназначени най-вече към администрациите, които са приели планове за активни действия за прилагане на ромски политики. Има местни власти, които не прилагат конкретните мерки, посочени в националните стратегии за интегриране на ромите, по-често това се случва в общините, ръководени от представители на крайни десни партии. На този етап проблемът не е толкова дали дадената програма допринася за постигане на целите на интеграционната

политика, а дали има достатъчно политическа воля, за да се приложи ефективно. Подходите към прилагането ѝ показват принципни различия.

Самата етническа група не позволява прилагане на единна концепция, а комбинация от такива, затова е невъзможно да се изисква спазване на определени процедури за интегриране. Правителството на Испания провежда политика по отношение на ромите като етническо малцинство, която включва както общи програми, така и целеви мерки за справяне с конкретни ромски проблеми. Затова когато предоставя финансиране, то позволява на гражданските организации да действат като основни реализатори на програмни мерки. Главният изпълнител на общата интеграционна политика е неправителствената организация *Fundación Secretariado Gitano (FSG)* - организация, която от 2000 г. управлява изпълнението на финансираните от ЕС и целеви ромски проект *ACCEDER*. Тя предоставя пълни данни за изпълнени проекти и постигнати резултати.

Европейският съюз подчертава необходимостта от национални подходи към ромска интеграция, които да бъдат разработени предвид специфичните особености на местните нужди като включват приемане или доразвиване на стратегии за маргинализирани уязвими групи в по-широк контекст. България, Словения и Унгария са излезли с парламентарно решение, други държави - като Чехия, прилагат смесена политика към социално изключени групи като цяло. Румъния прилага ромската политика като включва комбинация от общи програми, финансирани от бюджета на конкретни министерства за конкретни мерки, които са координирани от Националната агенция по ромските въпроси. Тя е основен орган за вземане на решения и управление на проекти и основен участник в изпълнението на програмите за подпомагане на роми в процеса на интегриране. Други институции, които се включват са: Министерството на образованието, Министерството на труда, регионални агенции по заетостта и повече от четиридесет граждански организации. В Унгария се разработват както цялостни програми, така и специални целеви мерки.

Като цяло в държавите от Европейския съюз нагласата е ромското гражданско общество, както и ромските представители на правителствени организации, до голяма степен да участват в разработването и прилагането на интеграционните политики. Ефективното изпълнение на планираните мерки води до реални резултати, поради което размерът на финансиране за изпълнение на различни програми и проекти за ромите се увеличава. За да поддържат цикъла от подобрения, правителствата трябва да анализират постигнатото през предходните години и да анализират ефективността на практиките, които прилагат. Ако текущите проекти са неефективни или имат проблем с организацията и управлението, това може да повлияе неблагоприятно върху финансирането на бъдещи програми. Поетите ангажименти на национално равнище следва да се гарантират на регионално и местно.

Общоевропейска практика е да се вземат решения на високо ниво, след което чрез управленски механизми да бъдат възприети от цялото общество. До голяма степен несъответствията между решения и изпълнение относно ромското включване са в резултат от вековно историческо отхвърляне, което е в основата на ниската заинтересованост към интеграционните процеси. Затова Европейската комисия по отношение на расизма и нетолерантността е критична за прехвърлянето на отговорността от държавните органи към ромските общности за тяхното социално-икономическо изключване и липса на интеграция. Като цяло липсата на интерес е предизвикателство, което трябва да се преодолее чрез социално-икономическа политика и законови мерки за постигането ѝ. Всяко negliжиране се разглежда като дискриминация. Съветът на Европа през 2011 г. определя всяко пренебрежение към интеграцията на ромите като „специфична форма на расизъм, идеология, основана на расово превъзходство, форма на

обезчовечаване и институционален расизъм, подхранвана от историческа дискриминация, която е изразена с насилие, реч на омраза, експлоатация, заклеймяване и най-крещящия вид дискриминация”. Затова рамката на Европейския съюз за националните стратегии за интеграция на ромите беше приета като отговор на Европейската комисия относно противоречивите и незаконни изгонвания и експулсиране на ромски граждани от Франция и Италия, които имигрираха от България и Румъния през 2010 г. В дискриминационните действия прозираха антиромски нагласи и изразяване на отрицателни стереотипи, които подчертаваха ролята на историческата и обществената памет. Затова преди всичко борбата срещу институционалния антициганизъм определя рамката на Европейския съюз за ромите. Концепцията ѝ се занимава с историческата роля, отговорността и позицията на държавните институции и последиците от широко разпространените стереотипи и предразсъдъци върху ромските общности. Правителствата играят пряка или непряка роля във възпроизвеждането на дискриминация.

Осем години след приемането на тази рамка се наблюдава увеличаване на консенсуса между институциите на равнище Европейски съюз. През 2015 г. Европейският парламент прие резолюция по повод Международния ден на ромите за борба с антициганизма. Тя се разшири през 2017 г. и призова за създаване на Комисия за истина и помирение с цел справяне с исторически вкоренени форми на дискриминация към ромите. Европейската комисия, държавите-членки на ЕС и международни организации също подчертаха значението за справяне на различни форми на антициганизма, които да включват мерки, насочени към мажоритарното общество, към неговите нагласи и пристрастия, за увеличаване на мониторинга за спазване на основните човешки права. Възникващият консенсус разширява мащабите на националните стратегии на Европейския съюз за приобщаване на ромите след 2020 г. Това включва и участие на ромски общности в изборите, тъй като те са една от най-слабо представените групи в целия ЕС.

Националните стратегии за интеграция на ромите включват създаване на определени форуми на национално ниво и на равнище Европейски съюз, известни като „ромски платформи“, които демонстрират потенциал за осигуряване на представителни инициативи за публична политика и правосъдие. Една от тезите за ниска ефективност на субсидираните програми за интеграция на този етнос, е че ромските общности не са включени в процеса на мониторинг и това води до неясно разпределение на финансовите ресурси. Дискриминацията им в различни области от живота, според проучване на Агенцията на Европейския съюз за основните права (FRA) между 2008 г. и 2016 г., е тревожно висока в целия ЕС. Това налага да се преодолеят бариерите за ромско политическо участие и по-ефективно социално-икономическо включване като демократизиране на основните човешки права.

В много държави-членки на Европейския съюз все още остава на дневен ред целта за равен достъп до съпоставим стандарт на живот във важни области като: образование, заетост, жилищна политика, здравеопазване, борба с престъпността, мотивирана от етническа омраза. Твърди се, че приобщаването на ромските общности изисква разкриване на минали несправедливости спрямо ромите в Европа. Правото да се знае истината е предпоставка за справедливост, осъзнаване и обществена отчетност.

Друго проучване показва много висок процент на бедност и безработица. Тези данни разкриват липсата на прилагане и практическото въздействие на инструментите на ЕС - по-специално Препоръките на Съвета от 2013 г. относно ефективни мерки за интеграция на ромите в държавите-членки и Директивата за расово равенство 2000/43/ЕО. Често тези малцинства са изключвани и експулсирани въпреки действителния им административен и граждански статус като бенефициенти на Хартата

на основните права на Европейския съюз. Това налага разработване от страна на европейските институции, националните правителства и гражданските организации на рамка на ЕС след 2020 г. за разширяване на националните стратегии чрез подхода и въвеждането на три основни стълба: правови норми, истина и помирение и насърчаване на политическото участие на ромите в ЕС.

Върховенството на закона, неговата демокрация и основни права са елементи на ценностната система на Европейския съюз. За съжаление, етническата дискриминация, ксенофобия и нетърпимост нямат инструменти за наблюдение, а това налага изработване на механизъм, който да предотврати или отстрани институционалните им форми. През 2016 г. Европейският парламент призова Европейската комисия да създаде нова уредба за върховенство на закона на Европейския съюз, която да осигури постоянно наблюдение и съпоставяне на законовите норми, на демокрацията и основните стандарти в целия ЕС, като се отчитат спецификите на Правната система на ЕС. Поради това Европейската комисия през 2019 г. предложи на Европейския инструмент на ценности да даде възможност на гражданските общества да отстояват ценностите си, като използват всички законови разпоредения в тази насока.

Стандартизираните модели за интеграция е нужно да бъдат контекстуализирани и съобразени със спецификата на въпросните общности. Най-важните фактори за успешно въвеждане са: да се гарантира безпристрастното отношение на държавните институции, да се гарантира независимост, да се предостави необходимия период от време, да има обществена подкрепа, да се правят исторически, обществени и политически независими проучвания, които обективно на представят разглеждания въпрос, да се разработят контекстуализирани методи и механизми. Условието не са взаимно изключващи и могат да се въведат паралелно или последователно.

Нагласите в страните-членки са различни. Някои държави са готови да започнат процеса на помирение, а други предпочитат да се поучат от опита. Въпрос на узряване е доколко интегрирането на този етнос ще бъде от обща полза. Осигуряването на равни права и равен достъп до участие в политическия и обществения живот е съществена стъпка към доверието между мажоритарното и маргиналното общество. Пресилено е да се говори за пълна интеграция. Такава не съществува дори в най-демократичните общества. Винаги има представители, без значение от каква етническа група са, които не желаят да бъдат част от обществото. Те изразяват своя индивидуализъм по различни начини. Фокусът за интеграция е към тези, които имат съзнателно или подсъзнателно желание да допринесат със своята идентичност към развитие и обогатяване на обществото. Голяма част от тях, в една или друга степен, са включени в обществения живот. Повече от 70% от ромите в България, Гърция, Словакия и Унгария и повече от 80% в Румъния активно участват в избори, за съжаление в западните страни-членки показват нива, по-ниски от 9%. Корените за тази фрапираща разлика се крият в номадския начин на живот, в нищожното владение на официалния език и в липсата на заинтересованост.

Ромската общност се определя като най-голямото етническо малцинство в Европа. Неговото многообразие затруднява интеграционната стратегия. Тя е сериозно предизвикателство, тъй като представителите ѝ заемат диаметрално различни позиции в социалната структура на обществото. Общото за всички е маргиналното им положение. Затова неотдавнашна резолюция на Европейския парламент е призоваването към доверие между мажоритарните общества и ромите чрез създаване на Комисия на Европейския съюз за истина и помирение, тъй като Рамката на ЕС за интеграция на ромите е била слаба срещу дискриминацията. Стратегическите цели за тази политика са насочени към обществото, което трябва да бъде в основата на всички тези процеси. Върховенството на закона и изграждането на доверие чрез преходни инструменти биха

били лостове срещу историческите корени на антициганизъм. През 2018 г. тази идея беше приета от групата на високо равнище на Европейския съюз за борба с расизма, ксенофобията и други форми на нетърпимост. Обещаващият опит и добри практики на държави като Швеция, Южна Африка и Канада дават насоки към стандарти за интеграция на маргинални групи. Нужно е идентифицирането на техните градивни елементи или обещаващи компоненти да се вземат предвид като се обмислят подобни аналогични процеси в контекста на отделната държава.

Няма признаци, че ромското въвеждане ще се извърши в краткосрочен план. Страните-участнички в процеса е необходимо да не се обезсърчават и да не губят инерция, тъй като историческите корени на проблема са твърде дълбоки, за да видим реални резултати в близко бъдеще. Съвременните методи за интеграция на ромите в Европейския съюз започнаха плахо и несигурно с множество грешки, но политиката е категорична за включване на приетите резолюции възможно най-бързо, да се определи контекста на страната, да се подпомага процесът с необходимите ресурси, за да се даде възможност на ромското общество да изгради своя специфичен дял за обогатяване на Общността.

ИСТОРИЧЕСКИ И СЪВРЕМЕННИ МЕТОДИ ЗА ИНТЕГРИРАНЕ НА РОМИТЕ В БЪЛГАРИЯ

Някои автори твърдят, че ромите са дошли в България през IX век, но най-разпространеното мнение, е че те идват през XI - XII век от Византия. Главно пътуват като номадски групи, които извършват определен набор услуги – ковачи, калайджии, музиканти, акробати, танцьори, предсказватели на бъдещето, кошничари ... някои от тях са помагали в прибиране на реколта или за други селскостопански нужди. Ромски групи се заселват или преминават България по различно време и всяка от тях носи своя специфичност.

В края на XIV век Османската империя е първата, която официално набира голяма част от ромската общност като производители на барут и оръжейници. Наричали са ги „Цигански санджак“ и са извършвали помощни дейности в услуга на армията. Останалите роми е трябвало да плащат данък „харач“. Политиката на Империята е била номадските групи да се установят на едно място и да бъдат данъчно регистрирани. Някои роми са започнали да се занимават главно със земеделие като наемни ратаи, други са усядали по градовете и образували така наречените ромските махали, една малка част е продължила номадското си съществуване.

Като цяло ромите са добре приети по нашите земи, много изследователи наричат Балканите „втората ромска родина“. Голяма част от „романес“, техният език, е съчетание между индийски и балкански диалекти. Това вероятно е и причината от XVII – XIX век много роми да бягат и да се установяват в България. Новите заселници силно се различават от установените по нашите земи по език, бит и традиции. Като цяло не се е осъществила приемственост между двете групи. Новодошлите предимно водили номадски начин на живот и имали силно изразено чувство на недоверие спрямо всички останали. Ромите, които са живели по нашите земи, са изградили взаимоотношения с етносите в България, върху които преселниците са „хвърляли сянка“.

Въпреки разделението през 1901 г. е организирана Първата национална циганска среща във Видин. Четири години по-късно ромският лидер Рамадан Али организира в София Цигански конгрес, който е начало на политическата му кариера. Той внася петиция до Парламента с иск за равни права между роми и българи за гласуване. Вижда се едно осъзнато и вече организирано ромско самосъзнание, изразено във форма на обединение. Стават възможни политически партии и издаване на вестници, които са забранени през 1934 г.

У нас няма толкова силно изразена политика за физическо избиване на този етнос, нито през Втората световна война е имало концентрационни лагери. Цар Борис III, въпреки иска на германското правителство, отказва да предаде българските евреи и роми и спасява около 300 000 роми и 50 000 евреи. Все пак по време на купонната система през 30-те и 40-те години дажбата на евреи е наполовина, а тази на рома е една четвърт от дажбата на българин. Имали са забрана да посещават централните квартали в София, както и да се возят в трамваи. Винаги е имало изразена дискриминация, но в сравнение с останалите европейски държави, тя е била много по-слабо изразена. По време на царуването на цар Борис III е избран първият ромски депутат Шакир Пашов.

През 1945 г. се учредява прокомунистическата партия „Общочиганска организация против фашизма и расизма и за културното издигане на циганското малцинство в България“. Нейн лидер е членът на Народното събрание Шакир Пашов. След създаването ѝ са издадени различни вестници на ромски и български език, предназначени главно за роми. Сформиран е първият ромски футболен отбор, който през 1946 г. играе в националната лига. През 1947 г. отваря врати театър „Рома. Започва официален културен подем сред ромите, който през 1951 г. е категорично прекратен, а Шакир Пашов е изваден от Народното събрание и изпратен в концентрационен лагер в Белене като враг на народа. На няколко пъти е бил реабилитиран и отново интерниран, все пак той е изтъкнат ромски обществен деятел със заслуги за издигането на своята общност у нас. В началото комунистическото правителство е виждало в ромите естествени съюзници и е толерирало интегрирането им в обществото. Чрез различни програми е отделяло специално внимание за преодоляване на тяхната изостаналост. След налагането на сталиновата политика в Източна Европа започват годините на насилствена асимилация.

През 1950-1951 г. заедно с изселването на турското малцинство от България са напуснали и роми с турско самосъзнание. По някои данни те са около 5 000. Това е провокирало затваряне на границата на Република Турция, защото те не желаят да приемат роми, та дори и да са турскоговорящи.

След Априлския пленум, който е малко след смъртта на Сталин през 1956 г., комунистическото правителство предприема действия за приобщаване на ромското население. Целта е създаването на „единна българска социалистическа нация“. Така ромите са принудени да спазват социалистическия начин на живот, както и останалите граждани. Започва издаването на ромски вестник, който е предназначен да информира общността по въпросите на образованието, здравеопазването, спазването на закона и на социалистическия морал.

През 1958 г. се приема Постановление на Министерски съвет №258, което регламентира усядането на ромските чергари. Приоритет е промяната на начина на живот на номадските групи и задължаването им да работят на места, които не са привлекателни за останалите граждани. Така принудително ромите са заставени да започнат работа в ТКЗС-та, в предприятия за почистване на улици, тротоари, пешеходни зони, за строежи на пътища... По това време водещите номадски начин на живот нямали образование, не плащали данъци и такси, не показвали принос за изграждане на социалистическия строй, затова управляващите са предприели принудителното трансформиране. Първо им се забранява да пътуват, това е било в разрез с техния начин на живот. Неслучайно ромите си избират за гербов символ колелото. Когато асимилацията е по насилствен начин, дори и намеренията да бъдат добри, всяко последвало действие се отхвърля. Трудно е било на ромската общност да не се съобрази с партийните директиви и затова са водели уседнал начин на живот, но в нехигиенични временни постройки, с надеждата, че скоро отново ще бъдат свободни. Работата, която не са харесвали, са я вършели несериозно, но отчетът, който стига до управляващите, е

че номадски групи вече няма и всички са интегрирани на пазара на труда. По статистика е вярно, но вътрешният бунт и несъгласие в ромите нанася много по-големи щети от пътуващите кервани. Децата са били длъжни да ходят на училище, но все още в голяма част от фамилиите е наслоена нагласата, че това е приумица на мажоритарното общество и е добре да не се съобразяват с нея. Срецам единични случаи на роми, живели през времето на социалистическото управление, които са добре образовани, но причината е, че са имали учители, които са придали своята любов към просвещението. За съжаление, докато тези деца са полагали старание да се образуват, са срещали сериозна съпротива от своите близки. Макар че са минали години от този вид управление, днес все още трудно можем да се преборим с такъв мироглед.

Политиката за възприемане на българския стил на живот е налагала заселване на ромски семейства сред български, което е водело до конфликтни ситуации. Тъй като потърпевшите страни не са можели да изкажат несъгласието си пред управляващите, са се онеправдали едни други. В началото замисълът е бил да се разрушат гетата, но ефектът е бил точно обратен. Жилищните блоковете, в които са живеели българи и роми, впоследствие са пропъждали или единия, или другия етнос.

През 1946 г. след проведено преброяване се установява, че 81% от ромите са неграмотни. В Постановление на Министерския съвет №258 се нарежда Министерството на народното просвещение „да осигури целокупно приемане на децата в училищна възраст от цигански произход в българските училища“. За тази цел се предвижда създаване на повече детски градини и училища. Тъй като ромската общност е била длъжна да се подчини, тя е изпълнявала тази наредба, но е предпочитала да изпраща децата си в турски училища. Това не остава незабелязано от управниците и от учебната 1958/1959 г. българският език се утвърждава във всички училища. Поради липсата на интерес от страна на ромските ученици, в началото на 60-те години започва изграждане на училищни интернати с цел ромските ученици да получат ефективно образование далече от родителите си, които им предават недобри нагласи. Подобна практика е засилила още повече маргиналното самосъзнание както при децата, така и при възрастните. През вековете грижата на ромите за техните наследници е била пословична. Детето е живеело заедно с три-четири поколения. То е добре социализирано в групата и това ѝ придава единство и сигурност. Нямало е противопоставяне на поколенията. Според Жан-Пиер Лиежоа: „Те представляват една обща цялост, в която не съществува разделяне на света на децата от света на възрастните: децата са в постоянен физически и социален контакт с възрастните и заедно се предпазват от отрицателното влияние на външния свят, никога не остават сами и около тях винаги има хора“. Днес, особено в нашата страна, наблюдаваме безотговорно отношение сред някои от ромите към своето потомство. Най-голям брой оставени деца в сиропиталища са точно от този етнос. Вярвам, че началото е поставено при отделянето на децата от техните семейства за превръщането им в пълноценни „строители на социализма и комунизма“.

Пак в началото на 60-те години се създават основни училища със засилено трудово обучение. По-късно те прерастват в средни и се различават от останалите по това, че изучават всички дисциплини, но някои от тях са в съкратен вид. Всеобщото схващане, е че ромските деца не могат да се справят с някои предмети, както техните български връстници. Много експерти са на мнение, че математиката е един от тях. Запознах се с Никола Георгиев Иванов от с. Стефан Караджово, общ. Болярско, обл. Ямбол. Той е ром от типично ромско многодетно семейство, роден е през 1975 г. В началното училище има щастието да учи математика при г-н Евгений Иванов, който е временно разпределен в това село. Учителят вижда потенциала в това дете и му дава задачи, с които неговите съученици са се затруднявали. Никола се е справял толкова добре, че в 6-ти клас е решавал задачи за 8-ми. На олимпиада по математика се е

представил блестящо и е отишъл на по-високо ниво, където също има отлични резултати. Когато е трябвало да отиде на републиканска олимпиада, родителите му не са го пуснали, защото е трябвало да отиде сам, а майка му е била притеснена. Когато г-н Иванов е назначен в гр. Ямбол, много настоява Никола да продължи гимназиалното си образование в окръжния град, но поради притесненията на семейството той учи в гр. Болярово. Отново е сред изявените деца, но това не го удовлетворява. Записва се като частен ученик в Профилирана математическа гимназия „Атанас Радев“ - гр. Ямбол. Освен към математиката е имал голям интерес и към езиците, например немският е учил сам, докато пасе конете на баща си. Търсел е материали, като речници и аудио касети, за да може да усвои по-точно произношението. Учителят по немски език нарочно го е изпитвал пред други ученици, за да видят как може едно ромско дете, изучавало този език само, да го владее на такова ниво с прекрасно произношение. След завършване на средното си образование, Никола учи право, но точно тогава времената се променят и поради финансови причини не завършва. Описвам този пример, за да покажа, че е възможно и сред ромските деца да има добри математици, а практиката те да учат по друга програма със съкратени дисциплини, не би ги развила пълноценно.

През 1966 г. в пловдивския квартал „Столипиново“ е създадено експериментално първото средно училище, оборудвано със стругарски, шлосерски и дървообработващи работилници. По-късно са открити и други и през 1979 г. са трансформирани в професионално-технически училища. До 1992 г. неграмотността спада до 11%, което показва, че всички ромски деца са били включени в структурата на образованието. Това донякъде показва добри резултати, но поради неправилните методи просветата не е приоритет сред ромската общност.

Все пак по настояване на един изявен ремсисист от Сливен Господин Колев, който е единственият ром допуснат в ЦК на БКП, е имало квота за ромски студенти в университетите, ако на приемния изпит изкарат оценка, не по-ниска от 3. По неговите думи, по това време ромските ученици са имали равни права с българските, но не са имали равен старт. Той е бил инициатор за финансова помощ на ромските родители в размер между 20 и 30 лева, за да имат стимул да изпращат децата си на училище.

Така през управлението на БКП има предприети стъпки към трайно усядане, раздаване на безлихвени жилища, намиране на работа, поощряване чрез различни привилегии на ударници и отлични работници, образование. Резултатите, които са постигнати чрез насилствена асимилация, са били приветствани на конгреси и заседания, но промяната е била фасадна. Отхвърлянето като мярка на отношение е била и е продължила. Макар и поставени на по-добри длъжности, хората от ромски произход са били считани за по-нискостоящи, независимо от способностите им. Така че дискриминационното отношение се е запазило въпреки амбициозните програми на правителството за разселване на роми сред българи и поощряване към смесени бракове. Във време, когато цифрите са били по-важни от нагласата, не може да се стигне до ефективно интегриране.

Следващите години за България са познати като преход от социалистическа към пазарна икономика. Цялото общество минава през стрес в навици, ценности и начин на живот. Следва ликвидация на масовото индустриално производство, на кооперативните стопанства и нивото на безработица расте, особено сред ромското население. Непривлекателните професии, които никой друг не е пожелавал, в този период стават обект на конкурентна надпревара. Така поради заложеният дискриминационен стереотип ромите не са предпочитани за тези работни места и започва началото на трайна безработица сред тях. Отхвърлената общност се препитава трудно, във време на борба за оцеляване децата не ходят на училище. Някои фамилии се специализират в обири, кражби, джебчийство, просия, проституция. За съжаление това е образът, който се

набива в погледа на другите етноси. Впоследствие дискриминацията се засилва и крехкото социалистическо разбирателство отстъпва място на междуетническо недолюбване. Това време на преход е трудно за повечето българи, разликата е, че за другите етноси има някаква надежда да си намерят работа, докато ромите нямат такава. Много семейства изпращат представител в Западна Европа, който на всяка цена трябва да осигури прехраната за останалите. Тези, които са израснали в селски райони, търсят предимно селскостопанска работа, други работят в строителството, трети чистят къщи...

Проф. Илона Томова и д-р Стоянка Черкезова от БАН провеждат проучване на българските роми, които се установяват трайно в Белгия. В едно интервю пред Дойче Веле проф. Томова споделя: „Българските роми, които идват в град Гент, произхождат главно от общностите на туркоезичните роми-мюсюлмани от Североизточна България. Както и в Германия, ромите-емигранти търсят помощ в местните турски общности. Но получават друго – те биват експлоатирани по най-брутален начин от работодателите си, които са предимно турци и мароканци, но стискат зъби, за да легализират пребиваването си като съдружници във фирмите на своите чорбаджии. Заради огромните наеми, налагани от „благодетелите“, българските роми живеят по 15-20 души в малък апартамент. Властите в Гент знаят за случаи, в които ромите си наемат единствено матрак в подобно жилище, на който спят на три смени. Децата им обаче редовно посещават училище. Преценката ми е, че българските роми в Белгия са жертви на жестока експлоатация, а приказките за „социалния туризъм“ са повече от мит, отколкото реалност“. В негодения белгийски град Гент през 2007 г. живеят 350 българи, много малка част от които са роми, през 2012 г. броят им е нараснал 17 пъти, а ромите са около 3 000. Местната белгийска власт разбира, че ако не предприеме конкретни мерки, броят ще нараства прогресивно, затова община Гент сключва договори за инвестиции и дейности с пет български общини в Източна България, за да могат неконкурентните роми на трудовия пазар да имат препитание.

За съжаление някои от пътуващите към Западна Европа участват в различни престъпни структури като се занимават с разпространение на наркотици, трафик на хора, кражби, джебчийство... Много млади хора, особено употребяващите упойващи вещества, все по-малко се замислят за опасностите, свързани с такъв начин на забогатяване и попадат под ударите на закона. Напоследък зачестиха и случаи на български роми, които злоупотребяват със социални помощи в страната, в която са се регистрирали. Това допълнително поставя България в недобра светлина. Липсата на реална интеграционна политика към нашите малцинства води след себе си негативи. Един от тях е, че Франция заради тази причина отказва да даде съгласието си България и Румъния да влязат в шенгенската зона.

Поради настояване на Европейския съюз Министерският съвет прие на 21.12.2011 г. Национална стратегия на Република България за интеграция на ромите, както и План за действие за изпълнение на стратегията. На 1.03.2012 г. с пълно единодушие бяха приети от Парламента и така ромската интеграция стана национална политика. Подходът е „експлицитна, но не изключваща целенасоченост“ от десетте основни принципа, одобрени от Съвета на Европейския съюз за приобщаване на тази малцинствена група. В него се определят националните цели в областите на образование, здравеопазване, жилищни условия, върховенство на закона и борба срещу дискриминацията, култура и медии. Тези приоритети бяха подкрепени от заинтересованите страни, които работят за интеграцията. На национални конференции се обсъжда постигането на 6-те цели от коалиция от ромски неправителствени организации и Националния съвет за сътрудничество по етническите и интеграционните въпроси. Все пак ромски и неромски организации - като УНИЦЕФ, Национална мрежа

за децата и др., многократно предлагат да се работи активно върху приоритетите „Трудова заетост и социално включване“.

Европейският съюз осъществява икономическо и социално сближаване между страните-членки чрез структурни фондове, които са основен финансов инструмент за провеждане на неговата регионална политика. Те, от своя страна, чрез оперативни програми обхващат серии от дългосрочни съвместими мерки, които следват принципа на партньорство и финансират Националната стратегическа референтна рамка, представят условия за ефективно осъществяване на националните политики в съответните сектори.

Оперативната програма „Развитие на човешките ресурси“ е стратегически документ, който представлява рамка за усвояване на финансови средства. Целта ѝ е да се реализират основни хоризонтални принципи на подкрепа от Европейския социален фонд, един от които е равенство на половете и превенция на дискриминацията въз основа на пол, раса, етнически произход, религия и други. Оперативната програма „Развитие на човешките ресурси“ 2014-2020 г. в по-голямата си част е ориентирана към уязвими групи по отношение на положението им на пазара на труда или по отношение на риска от изпадане в социална изолация и бедност. Тя предвижда целенасочени действия, които целят да предпазят или преодолеят тези състояния на неравносечно положение и финансира дейности, които да повишат постигането на равни възможности. В много от случаите подходът на тази програма е „насочен към прилагането на механизми за директно и индиректно въздействие върху проблема чрез увеличаване на достъпа до набор от услуги както в сферата на заетостта, така и в социалната сфера и в здравеопазването“. По този начин пренебрегнатите апели от страна на ромските и неромските организации за социално включване и трудова заетост, които не бяха част от окончателния вариант на гореописаната стратегия, са прокарани чрез оперативната програма. Не би могло да се осъществи каквото и да е интегриране на ромите, ако не срещнат необходимата приемственост и възможност за работа. Политиката на слаби социални помощи задълбочава проблемите.

Националната стратегия на Република България за интеграция на ромите е важна стъпка, но без нужния контрол може да се превърне в добро пожелание. Много организации и експерти повдигнаха редица предложения за въвеждане на допълнителни механизми за независимо наблюдение и оценка, тъй като в глава „Мониторинг на изпълнението“ е оставен целият контрол на т. нар. „административен мониторинг“, който има функциите на отчитане. Рамката на Европейския съюз за национални стратегии за интеграция на ромите изисква по-надеждна система, която да отчита нередностите.

Същевременно в България има над 300 неправителствени организации, които са създадени с цел да защитават ромските интереси. Има различни програми, които целят тяхното добруване. Спечелени са множество проекти и се работи в различни направления. Наблюденията ми са, че през последните години правителствени и неправителствени организации виждат нуждата от сътрудничество и правят стъпки в тази посока. Например от 10 до 12 май 2017 г. беше проведен регионален форум в Слънчев бряг на тема „Национална ромска платформа в подкрепа на интегриране на ромите“, който е по проект „Т.Е.А.М. – Заедно постигаме повече“. На него са присъствали представители на общините Стара Загора, Чирпан, Николаево и Мъглиж, както и от дирекция „Бюро по труда“, РУО, РДСП и РЗИ заедно с представители от неправителствени организации – сдружение „Свят без граници“, фондация „Дон Боско - България“ и фондация „Етносвят - България“. На подобни срещи се стимулира сътрудничество, обмен на добри практики и съпричастност. Вярвам, че когато активно

се включи цялото общество и управлението на всички нива, тогава ще има висока резултатност по отношение на интеграция на ромите на пазара на труда в България.

Днес има роми, които са успешно интегрирани в своята професионална област, но повечето не са в състояние да покажат своите качества, тяхната сигурност е в изолацията и затова е разбираема липсата на ентузиазъм сред тях за интегриране. Един от начините, за да се промени статуквото, е използването на информация. Голяма част от ромите ползват интернет пространството, други са по-склонни да се доверят на пряката комуникация. Според Ирина Илиева - здравен медиатор в с. Иванци, обл. Шумен, „ромите са топли хора, но затворени в своята общност трудно се доверяват, защото много са лъгани“.

Европейските директиви не могат да променят нагласата на този етнос с подходящи закони. Да, нормативната основа е изключително важна, но е нужно да се работи усилено както към промяна на ромския менталитет, така и за промяна на начина, по който те са възприемани. Известно е, че най-бавно се променя човешката нагласа.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Ромите, идвайки в Европа, са водили номадски начин на живот. В основата му е желанието на индивида да избяга от проблеми и неприятности, вечно търсене на по-добро. В България, поради различни директиви в миналото, тези хора са принудени да се установят някъде, за да плащат данъци, да се ползват от здравеопазване, образование, социални придобивки... Въпреки новия начин на живот, те знаят, че не са приети и в себе си имат все същия стремеж за бягство. Това, че са принудени да се установят на постоянен адрес, не ги прави по-интегрирани. Когато промяната идва от принуждение и няма отношение на приемане, тогава техният отговор е да се противят на всяка интеграция заради недоверието, което изпитват. Това не означава, че трябва да ги насърчим отново към чергарство, но с целенасочени действия на приемане и зачитане да покажем предимствата от интегриране. На този етап, поради чувствителното увеличаване на изолацията, е редно да се използват роми, които са се реализирали в някаква сфера и са добър пример. Същевременно на институционно ниво да се предприемат конкретни стъпки в посока на приобщаване, тъй като дългият преход в България от социалистическа към пазарна икономика, съпътстван от политически и социални сътресения, влошава интегрирането на ромите. След продължителната политика на насилствена асимилация, днес те са обект на изолация. В близкото минало към тях са се отправяли манипулативни обещания от евтин популизъм, които са засилили чувството на неверие. Днес е много трудно да накараш ромската общност да осъществи промени, дори и да са за добро. Маргарита Христова от Сливен е високо образована ромка, завършила магистратура с отличен в Американския университет в Благоевград, работи като здравен медиатор. Тя ми е разказала как трудно могат да накарат голяма част от ромите в нейния град да ваксинират децата си. Имало е случаи, в които са я замервали с тежки предмети и са виждали в нейните настоявания заплаха, независимо че тя е от същия етнос. Достатъчно е някой от тях да е изказал съмнение за ваксинирането и цялата общност няма да приеме друго мнение.

Годините на щедро раздавани неосъществени обещания са засилили отчуждението и недоверието на ромите към властта и към нейните методи за приобщаване. Обществото ни като цяло не е било мотивирано да ги приеме, дори често неразумно е манипулирано към етническа нетолерантност. Историята показва, че през повечето време ромската общност е била недолюбвана и неприета. Това трайно се е запечатало в тяхното съзнание. Ромският фолклор възпроизвежда много точно това отношение. Едно стихотворение, което описва масовите избивания на ромите през Втората световна война, илюстрира отклика.

Те стъпкаха циганската цигулка

*Те стъпкаха циганската цигулка,
огньовете цигански сами се угасиха,
като пламък и дим,
до небесата извиха.
Те отведоха циганите,
децата от майка лишиха,
жените от мъжете разделиха,
те отведоха циганите.
Ясеновац пълен е с цигани,
с тежки вериги на ръцете и краката,
за циментови стълбове вързани,
в кал затънали до колената.
Останаха там – в Ясеновац, техните кости,
и за нечовешки събития разказ мълвят,
но щом утрото си вдигне тишината,
слънцето отново притопля на циганите душата
Расим Сейдич (Rasim poeta zingaro, Publi and Press, Milan, 1978)*

Голяма част от ромските песни изразяват социална критика. Отношението на отхвърляне е изрязало дълбока следа в душите на тези хора. Това, което ме впечатлява след целия ужас, описан в стихотворението, е слънчевата топлина, която им помага да продължат. Това е тяхната философия на оцеляване – независимо от обстоятелствата, те преминават през всичко, като не спират да вървят. Тази ромска черта е много важна за извършване на промяна.

Поглеждайки от другата страна на бариерата, разбирам, че всеки от нас има своето оправдание за недоверие към идеята за интеграция. Били сме наблюдатели или сме слушали от други за безчинства от страна на роми. Несъмнено можем да ги упрекнем в незрялост, в несъобразителност или в други прийоми, за да оправдаем нашето отношение, но отчаянието и бунта не могат да се преодолеят с отхвърляне. Похватите на дисциплиниране и строго превъзпитание не променят съзнанието на една вече маргинална общност. Ромите виждат в това застрашени интереси и откликват с гняв.

В последно време някои започнаха убедителни инструкции за правата на ромите и това не казвам, че е лошо, но те по никакъв начин не се справиха с раната от отхвърлянето. Тези образователни похвати се оказаха оръжие на агресия, много българи се подразниха от арогантността и това доведе до по-голямо разделяне между етносите.

Ромите вече са свикнали с нашето неодобрение, не им е приятно, но не ги изненадва. За да има промяна, тя трябва да бъде иницирана от някой. Вярвам, че мажоритарното общество има повече сила, за да я осъществи. Ще се обоснова с откъс от спектакъла „Ние искаме да говорим“, поставен от Марио Майа по текст на Хосе Ередия Майа, 1976 г.:

*Майка ми циганин
ме е родила
и да не съм добър
сигурно имам няколко мотива.*

През цялото време ромите са приемали грешките, за които ние ги упрекваме, като нормално поведение в създалите се обстоятелства. От една страна, ние изискваме зрялост, за да започнем да ги приемаме, а те имат своята гледна точка, която ги оневинява. В това разногласие не може да се постигне консенсус, той е възможен, само ако има стъпки на приближаване и от двете страни, но по-силната трябва да започне първа. Ромите нямат какво да губят и експанзията на неприязън разширява пределите си. Това според мен е отражение на една социална и културна реалност, в която те са отхвърлени и заставени да се държат „прилично“. Всичко това води до усложнения.

Последиците от насилствена асимилация на ромите в България са непреодолими с политическа нерешителност и пасивно отношение. Бездействието или симулирането на някакво действие отдалечава интегрирането и го прави все по-трудно. Голям брой роми, живеещи в гета, се страхуват от излизане извън общността. Много млади жени са приели майчинството като професия, към това са насърчени и от техните свекърви. Когато прибавим неграмотността, тогава пречките за търсене и намиране на работа стават непреодолими. Необходимо е да се осъществи политика на приемственост, за да започне утихване на напрежението, а по-нататък да се правят активни стъпки към едно по-спокойно съвместно съществуване. Междувременно ромската общност, която се характеризира с голяма гъвкавост в адаптацията, е нужно да придобие интерес към интегриране на пазара на труда. За целта е добре да се привлекат проспериращи роми, които да докажат преимуществата на образованието и професионалната реализация. Постепенно да се разруши моделът на ексклузия.

Отново наблягам че, за да бъдат интегрирани ромите на пазара на труда в България, е нужно да се промени моделът на мислене на мнозинството. Като начало е добре да осъзнаем, че проблемите на един етнос са проблем на цялото общество, защото е невъзможно той да бъде изолиран. Много наши сънародници се съгласяват, че нещо трябва да се направи, но очакванията са, че по-скоро ромите се нуждаят от трансформация. Истината е, че ако няма нужната съпричастност от страна на мажоритарното общество, никой не може да бъде интегриран към него.

ЛИТЕРАТУРА

1. Безлов Т., Ив. Михалев, Дарик нюз – 03.10.2011 г. <https://dariknews.bg/novini/komentar/kakvo-se-krie-zad-romskiq-syd-meshere->
2. Георгиева Цв., Ирина Илиева предпочете ромите у нас пред благополучие в Холандия, в. Труд 02.07.2017 г.
3. Колев А., Ромите в живота на българския народ, Проблеми на културата, кн. 2, 1994.
4. Кючуков Хр., Ромска култура, Изд. Уницеф, София 1993.
5. Лиежоа Ж., Роми, цигани, чергари, Изд. ИДЦ към Съвета на Европа, София 1996.
6. Маринов В., Наблюдение върху бита на циганите в България, Известия на етнографския институт и музей, том 5, София 1962.
7. Марушиакова Е, Попов В., Малцинствата в медиите: реалности и предразсъдъци, Проект: Права на човека, София 1997.
8. Марушиакова Е, Попов В., Представата за циганина в българското обществено съзнание, Проект: Права на човека, София 1997.
9. Марушиакова Е, Попов В., Студии Романи, том 1 и 2 , Изд. Клуб 90, София 1995.
10. Марушиакова Е., Попов В., Циганите в България, Изд. Клуб 90, София 1995.

11. Марушиакова, Е., Попов, В. Циганите в Османската империя. София: Литавра, 2000.
12. Най-добрите практики на ромски проекти на Централна и Източна Европа, Изд. Фондация Партньори България, София.
13. Нунев Й., Легенди, Студии романи том 1.
14. Нунев Й., Ромското дете и неговата семейна среда, Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимоотношения, София 1998.
15. Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“ 2014-2020 г.
16. Терзиев Св., Франция обяви ромите за влизане на България в Шенген, в. Сега 15.082012 г.
17. Томова И., Ромите в условия на криза, сп. Избор пролет-лято 1997.
18. Цеков Н., Преселението на българските роми, Дойче Веле 30.04.2013 г.
19. Achim, V. (1998), *The Roma in Romanian History*, Central European University Press. Alston, P. and R. Goodman (2013), *International Human Rights*, Oxford University Press. Arnall, A. (2006), *The European Union and its Court of Justice*, Oxford: Oxford European Union Law Library.
20. Alfred Siegfried, *Kinder der Landstrasse, Pro Juventute*, Zurich 1964.
21. Aubrey-Poiner, K. and Phillips, J. (2010) “Are we there yet? Ten years on from the Decade of Reconciliation: A Reconciliation Progress Report”, *Australians for Native Title and Reconciliation (ANTaR)*, November 2010.
22. Ballegooij W. and Evas T (2016), “An EU Mechanism on Democracy, the Rule of Law and Fundamental Rights”, *Interim European Added Value Assessment accompanying the Legislative initiative report (Rapporteur Sophie in ‘t Veld)*, European Parliamentary Research Service, October 2016, PE.579.328.
23. Barany Z., *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality and Ethnopolitics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
24. Bárd, P., Carrera, S. (2017), “The Commission’s Decision on ‘Less EU’ in Safeguarding the Rule of Law: A play in four acts”, *CEPS Policy Insights*, No. 2017/08.
25. Barna, I. and Bulcsú, H. (2015), “Report on Xenophobia, Discrimination, Religious Hatred and Aggressive Nationalism in Hungary in 2015”.
26. Bartlett, W., Gordon, C., & Kamphuis, B. (2015), “Evaluation of the EU Framework for National Roma Integration Strategies”, *Study for the European Parliament LIBE Committee*.
27. Berg, L. and Lundahl, M. (2017), “(Un-) veiling the west: Burkini-gate, Princess Hijab and dressing as struggle for postsecular integration”, *Culture Unbound: Journal of Current Cultural Research*, 8(3), pp.263- 283.
28. Bieber, F. (2008), “Introduction”, in: *FES, Political Parties and Minority Participation*, Skopje: Friedrich Ebert Stiftung – Office Macedonia.
29. Bigo, D., Brouwer, E., Carrera, S., Guild, E., Guittet, E.P., Jeandesboz, J., Ragazzi, F. and Scherrer, A. (2015), “The EU counter-terrorism policy responses to the attacks in Paris: Towards an EU security and liberty agenda”, *CEPS Papers in Liberty and Security in Europe*, (81).
30. Bigo, D., Carrera, S., Guild, E. and Radescu, R. (2017), “A quest for accountability? EU and Member State inquiries into the CIA Rendition and Secret Detention Programme”, *European Parliament Study*, DG IPOL, Brussels.
31. Carrera, S., Vosyliūtė, L., Rostas, I. (2017), “European Policies and Funds to Address Antigypsyism Investigating Promising Practises at Five Member States”, Brussels: CEPS.

32. Chopin, I., Germaine, C., Tanczos, J. (2017), “European network of legal experts in gender equality and non-discrimination”, Roma and the enforcement of anti-discrimination law, European Commission, Directorate General for Justice and Consumers.
33. Copenhagen Mechanism, CEPS 2013.
34. Debrecéniová, J., Durbáková, V. (2017), “European Network of Legal Experts in Gender Equality and NonDiscrimination, Country Report - Non- Discrimination: Slovakia”, European Commission, Directorate General for Justice and Consumers.
35. Droshout, D., Bell, M., Choudhury, T., De Schutter, O., Gerards, J., McColgan, A., Moon, G., Schiek, D. and Waddington, L., (2007), Non-discrimination law, Hart: Portland.
36. Études tsiganes, Three main communities of Gypsies in Central Europe are the Yenish (German speakers said to be of German origin), Sinti and Roma. For further reading, Paris 1996.
37. European Roma Policy Coalition (2011), “EU Roma Framework weak on discrimination against Roma”, ERPC Statement, 5 April.
38. Fassin, E., Fouteau, C., Guichard, S. and Windels, A. (2014), Roms & riverains : Une politique municipale de la race, Paris: La Fabrique.
39. Favilli, C. (2017), “European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, Country Report - Non- Discrimination: Italy”, European Commission, Directorate General for Justice and Consumers, European Commission, Directorate General for Justice and Consumers.
40. Fonseca Is., Begrabt mich aufrecht, Auf den Spuren der Zigeuner, München 1996.
41. Franser An., The Gypsies, Oxford 1992.
42. Gelu, D., Ivasiuc, A. et all (2013), “The Roma in Romania. From Scapegoat to Development Engine”, Federal Foreign Office study.
43. Gibson, J.L. (2005), “The Truth about Truth and Reconciliation in South Africa”, International Political Science Review / Revue internationale de science politique, Vol. 26, No. 4, pp. 341-361.
44. Grillo, R. and Shah, P. (2016), “The Anti-Burqa Movement in Western Europe”, The Burqa Affair across Europe: Between Public and Private Space, pp.197-224.
45. Groenendijk, K. (2014), “Reverse discrimination, family reunification and Union citizens of immigrant origin”, in: Guild, E., Rotaecche, CG., Kostakopoulou, D. (eds.), The Reconceptualization of European Union Citizenship,; Martinus Nijhoff: Leiden/Boston, Immigration and Asylum Law and Policy in Europe Vol. 33, p. 169-188.
46. Guild, E., (2016), Rethinking Migration Distribution in the EU: Shall we start with the facts?, CEPS Essay, January 2016. Scaling up Roma Inclusion strategies: Truth, reconciliation and justice for addressing antigypsyism
47. Hartmann, Y.L. and Gerdes, H. (2015), “What Justice for Sweden’s Roma?”, Stockholm: Swedish Foundation for Human Rights.
48. Heinschink, Mozes F., Hemetek Ur (eds.), Roma. Das unbekannte Volk, Schicksal und Kultur, Wien 1994.
49. http://ec.europa.eu/justice/discrimination/awareness/index_en.htm - достъпна на 22.08.2017 г.
50. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:32013H1224> (01) – достъпна на 22.08.2017 г.
51. <http://socbg.com/2014/04/%D0%BA%D0%B0%D0%BA-%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D0%B5%D1%85%D0%B0-%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D1%83-%D0%BD%D0%B0%D1%81-%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D1%82%D0%BE-%D0%B1%D1%8F%D1%85%D0%B0-%D0%BF%D1%80.html> - достъпна на 26.08.2017 г.

52. <http://www.21luglio.org/wp-content/uploads/2013/10/Legge-Regione-Veneto-22-dicembre-1989-n%C2%B054-Interventi-a-tutela-della-cultura-dei-Rom-e-dei-Sinti.pdf> - достъпна на 21.08.2017 г.
53. http://www.coe.int/t/commissioner/Activities/GoodPractices/Latvia_RomaEducation.pdf - достъпна на 23.08.2017 г.
54. <http://www.dw.com/bg/%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%BB%D0%BE%D1%82%D0%BE-%D0%BD%D0%B0-%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%82%D0%B5/a-16724892> - достъпна на 19.08.2017 г.
55. <http://www.osf.bg/downloads/File/RomaGuideFinal.pdf> - достъпна на 24.08.2017 г.
56. <https://dariknews.bg/regioni/stara-zagora/forum-za-romskata-integraciia-zapochva-v-slynchev-briag-2022437> - достъпна на 29.08.2017 г.
57. <https://offnews.bg/sviat/germania-s-novi-merki-sreshtu-balgari-i-rumantci-381468.html> - достъпна на 28.08.2017 г.
58. <https://translate.google.bg/translate?hl=bg&sl=it&u=http://www.sucardrom.eu/regionale.html&prev=search> - достъпна на 21.08.2017 г.
59. <https://wol.iza.org/uploads/articles/39/pdfs/roma-integration-in-european-labor-markets.pdf> - достъпна на 23.08.2017 г.
60. Hughes, J. (2017), "Instructive Past: Lessons from the Royal Commission on Aboriginal Peoples for the Canadian Truth and Reconciliation Commission on Indian Residential Schools", *Canadian Journal of Law and Society*, vol. 27, pp. 101-127. •
61. Ilieva, M. (2017), "European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, Country Report - Non-Discrimination: Bulgaria", European Commission, Directorate General for Justice and Consumers.
62. Iordache, R. (2017), "European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, Country Report - Non-Discrimination: Romania", European Commission, Directorate General for Justice and Consumers.
63. Kenrick D. A, *Historical Dictionary of the Gypsies (Romanies)*, Lanham: Scarerow Press, 1998.
64. Kochenov, D. and Dimitrovs, A. (2016), EU Citizenship for Latvian 'Non-Citizens': A Concrete Proposal, *Houston Journal of International Law*, Vol. 38, pp.1-40.
65. Koutouki, K. and Farget, D. (2012), "Contemporary Regulation of Public Policy Participation of the Saami and Roma: A Truncated Process", *International Journal on Minority and Group Rights*, Vol. 19, No. 4.
66. Kruma, K. (2012), *An Ongoing Challenge: EU Citizenship, Migrant Status and Nationality: Focus on Latvia*. Lund: Lund University, Media-Tryck.
67. Latraverse, S. (2017), European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, Country Report -Non-Discrimination: France", European Commission, Directorate General for Justice and Consumers.
68. Lukács, G. (2017), "Addressing Extreme Poverty in Hungary - How the Development Sector Is Working with and for, Communities", Badur. • Matache, M. and Bhabha, J. (2016) "Roma Slavery: The Case for Reparations", *Foreign Policy in Focus*, April 22, 2016.
69. Mayerhofer Cl., *Dorfzigeuner, Kultur und Geschichte der Burgenland-Roma von der Ersten Republik bis zur Gegenwart*, Wien 1999.
70. Mihaylova, D. and Kashamov, A. (2013), "Grazhdanskata registraciya v Balgaria: Sastoyanie na neopredelenost" (Civil Registration in Bulgaria: A State of Uncertainty), Institut Otvoreno Obshtestvo.

71. Mirga-Kruszelnicka A., and S. Skenderi (2017) “Revisiting the EU Roma Framework: Assessing the European Dimension for the Post-2020 Future”, OSEPI, March 2017.

72. Remmel Fr., Die Roma Rumäniens. Volk ohne Hinterland, Wien 1993.

73. Rixer, Á. (2015), “The Roma and Central Public Administration in Hungary,” in: The Roma and Public Administration in Hungary, ed. Rixer, Á., Budapest: Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary - Lajos Lőrincz Research Centre for Public Law. Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs

74. Rostas (2014), “Roma and Sinti political participation: Opportunities and risks of local-level engagement”, Background Paper for OSCE/ODIHR Expert Meeting in Warsaw on 28 November 2014, in: ODIHR (2016), Summary Report of the Expert Meeting in Warsaw on 28 November 2014, Warsaw.

75. See Jacques Testard, Le Désir du gene, Flammarion, Paris, 1994.

76. Sigona, N. and Monasta, L. (2006), “Imperfect Citizenship. Research into Patterns of Racial Discrimination against Roma and Sinti in Italy,” in: Leonardo Piasere, I Rom d'Europa. Una Storia Moderna, Roma, Bari: Laterza.

77. Sylvia Thode-Studer, Les Tsiganes suisses, la marche vers la reconnaissance, Realités sociales, Lausanne 1987.

78. Tavani, C. (2012), Collective Rights and the Cultural Identity of the Roma, A Case Study of Italy, Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers.

79. Vossen R., Zigeuner. Roma, Sinti, Gitanos, Gypsies zwischen Verfolgung und Romantisierung, Hamburg 1983.

80. Wright, K., Swain, S., and Sköld, J. (2017). The Age of Inquiry: A global mapping of institutional abuse inquiries. Melbourne: La Trobe University.